

Борислав сміється

Автор:

Іван Франко

Борислав сміється

Іван Якович Франко

Іван Якович Франко

Борислав сміється

I

Сонце досягало вже полудня. Годинник на ратушевій вежі вибив швидко і плачливо одинадцятую годину. Від громадки веселих, гарно повбираних панів-обивателів дрогобицьких, що проходилися по «плянтах» коло костела в тіні цвітучих каштанів, відділився пан будовничий і, вимахуючи блискучою паличкою, перейшов через улицю до робітників, зайнятих при новорозпочатій будові.

— Ну, що ж, майстер, — крикнув він, не доходя, — готові ви вже раз?

— Все готово, прошу пана будовничого.

— Ну, то кажіть же вдарити раст!

— Добре, прошу пана! — відповів майстер і, обертаючися до помічника, що стояв побіч нього і докінчував обтісувати величезну фундаментову брилу попелівського піщаника, сказав: — Ану, Бенедю, тумане якийсь! Не чуеш, що пан будовничий кажуть раст бити?... Живо!

Бенедьо Синиця кинув з рук оскарб і поспішив сповнити майстрів розказ. Перескакуючи через розкидане кругом каміння, задихавшись і посинівши з натуги, він біг, що було моці в його тонких, мов скіпи, ногах, до високого паркану. На паркані завішена була на двох мотузках дошка, а побіч неї на таких же мотузках висіли дві дерев'яні довбеньки, котрими бито о дошку. Се був прилад, котрим давалось знак, коли починати або кінчати роботу. Бенедьо, добігши до паркана, хопив довбеньки в обі руки і з усієї сили заgrimав ними о дошку.

«Калать! калать! калать!» — роздалося радісне, голосне гавкання «дерев'яної суки». Так муляри звали образово сесь прилад. «Калать! калать! калать!» — grimотів Бенедьо без упину, всміхаючись до дошки, котру так немилосердно катував. А всі муляри, заняті кругом на широкому плацу: хто тесанням каміння на фундаменти, хто гашенням вапна в двох глибоких чотиригранних вапнярках, усі копательники, що копали ями під підвалини, теслі, що взаді, мов жовни, цюкали, обтісуючи здоровенні ялиці та дубове дилиння, трачі, що різали тертиці ручними пилами, цеглярі, що складали в стоси свіжо привезену цеглу, — весь той різнородний робучий люд, що снувався, мов мурашки, по плацу, двигаючи, цюкаючи, хитаючись, стогнучи, потираючи руки, жартуючи та регочучись, — усі зупинилися і перестали робити, мов величезна, стораменна машина, котру одно подавлення крючка нараз спинить в її скаженім ході.

«Калать! калать! калать!» — не переставав завзято гукати Бенедьо, хоть усі вже давно почули гавкання «дерев'яної суки». Муляри, що стояли схилені над камінними брилами та з розмахом ценькали о твердий піщаник, аж час від часу іскри пирскали з-під оскарба, тепер, покинувши свої прилади, випростовували крижі і роздоймали широко руки, щоби захопити якнайбільше воздуха в груди. Деякі, котрим вигідніше було клячіти або чапіти при роботі, звільна піддвигалися на рівні ноги. В вапнярках шипіло та булькотіло вапно, немов лютилось, що його наперед спражено в огні, а тепер назад вкинено в воду. Трачі такій лишили пилу в недорізанім брусі; вона повисла, спершися горішньою ручкою о дилину, а вітер хитав нею на боки. Копательники повстромлювали рискалі в м'яку глину, а самі повискакували наверх з глибоких ровів, вибраних під підвалини. Між тим Бенедьо вже перестав grimати, а весь робучий люд, з обтрясинами цегли та глини, з трачинням та сприсками каміння на одежі, руках і лицях, почав збиратися на фронтний угол нового будинку, де був головний майстер і пан будовничий.

— А як, прошу пана, спустимо сей камінь на місце? — спитав будовничого майстер, опершись грубою, крепкою рукою на обтесану підвалину, котра, хоть лежала плоским боком на невеликих дерев'яних валах, все-таки сягала майстрові трохи не по пояс.

— Як спустимо? — повторив протяглим голосом будовничий, зирнувши крізь монокль на камінь. — Ну, проста річ, на дрюках.

— А може, воно троха небезпечно, прошу пана? — закинув майстер.

— Небезпечно? А то для кого?...

— Ну, та певно, що не для каменя, а для людей, — відповів, усміхаючися, майстер.

— Е-е-е! Що того! Небезпечно!... Не бійтеся, ніщо нікому не станеться! Спустимо!...

І пан будовничий поважно наморщив чоло та стягнув уста в три складки, немов то він уже наперед силується і натужується, спускаючи камінь на призначене для нього місце.

— Спустимо безпечно! — повторив ще раз, і то з такою певністю, немов переконався, що його сили вистачить на таке діло. Однак майстер-недовірок похитав головою, але не сказав нічого.

Тим часом і прочі обивателі, що досі громадками проходжувалися по «плінтах» довкола костела, на голос "дерев'яної суки" почали звільна стягатися теж до нової будови, а поперед всіх сам властивець нової будови, Леон Гаммершляг, високий і статний жид з кругло підстриженою бородою, прямим носом і червоними, мов малини, устами. Він був нині дужо веселий, говіркий і дотепний, сипав жартами і забавляв, видимо, ціле товариство, бо всі громадилися і тиснулися круг нього. Далі, в другій громадці, прийшов Герман Гольдкремер, найповажніший, то єсть найбагатший з усіх присутніх обивателів. Він був більше здержаний, тихий, а навіть трохи чогось маркітний, хоч і старався не показувати того. Далі йшли ще другі підприємці, багаті дрогобицькі і бориславські, деякі урядники та один околичний дідич, великий приятель Гаммершляга, певно, тому, бо весь його маєток був в Гаммершляговій кишені.

Ціле те товариство, в модних чорних сурдутах, в пальтотах з дорогих матерій, в блискучих чорних циліндрах, в рукавичках, з лісками в руках і перстнями на пальцях, дивно відбивало від сірої маси робітників, пестріючої хіба червоною краскою цегли або білою краскою вапна. Тільки веселий гамір одних і других мішався докупи.

Цілий плац на розі улиць Панської і Зеленої заповнений був людьми, деревом, камінням, цеглою, гонтям, купами глини і подобав на велику руїну. Тільки одна дощана буда, трохи пониже в невирубаним саду, мала вид живий і принадний. Вона була прикрашена зеленою ялиною під входу, всередині обвішана диванами, в ній і довкола неї крутилися прислужники з криком та прокляттями. Приготовляли перекуску, котрою Гаммершляг хотів учтити закладини нового дому. І ще один незвичайний гість з великим подивом придивлявся цілому тому натовпові людей і предметів. Се була невелика особа, — а прецінь усі на неї ззиралися цікаво і якось дивно.

— Ти, Бенедю, — спитав якийсь замазаний глиною робітник, — а то на яку пам'ятку того щигля сюда вивісили?

— А, щось-то вже вони з ним гадають робити, — відповів Бенедьо.

Всі робітники перешіптувалися між собою і позирали на щигля, що скакав в дротяній клітці, завішеній на дрюці над самою ямою, але ніхто не знав, нащо він. Навіть майстер не знав, хоть надавав собі премудрий вид і на запитання робітників відповідав: "Аякже, все би-сь хтів знати! Постарієшся, як усе пізнаєш!"

А щиголь між тим, отямившись з першого переляку при першій напливі цілої товпи народу, скакав собі по щєбликах клітки, теребив конопляне сім'я дзьобиком, а часом, ставши на верхній щєблик, тріпотав червоно-жовто-басманистими крильцями і щєбетав тонесенько: «Тікілі-тлінь! Цюррінь-цюррінь! куль-куль-куль!...»

З-між натовпу гомонячих людей визначилася нараз голова Леона Гаммершляга, визначився його голос. Він вискочив на підвалину і обернувся до всього товариства:

— Мої панове, сусіди і добродії!

— Тихо! тихо! пст! — загомонило кругом і утихло. Леон говорив далі:

— Дуже, дуже вам дякую, що ви були такі добрі почтити мене своїм приходом на нинішній, такий важний для мене обхід... — О, просимо, просимо! — загомонило кілька голосів, грубих і тонких.

— Ах, ось і наші дами ідуть! Панове, передовсім ходім дами привітати! — І Гаммершляг щез знов у товпі, а кілька молодших панів пішло на улицю, де саме надкотило кілька бричок з дамами. Панове помогли їм повилазити з бричок і попідруч повели на плац, де зроблено для них місце тут же, близ величезної камінної брили.

Дами ті — були то по більшій часті старі і погані жидівки, котрі недостачу молодості і красоти старались покрити пишним і виставним багатством. Шовки, атласи, блискуче каміння і золото так і сяло на них. Вони щохвилі осторожно обзирали свої сукні, щоб не сплямити дотиком о цеглу, каміння або не менше брудних робітників. Одна тільки Фанні, донька Гаммершляга, визначувалась з-поміж дам іменно тим, чого їм нестало — молодістю і красою, і виглядала між ними, мов розцвітаюча півонія між відцвівшими будяками. Круг неї тож і громадились молодші з товариства, і швидко там зійшлася купка, в котрій пішла оживлена, голосна бесіда, між тим коли прочі дами, по перших звичайних викриках подиву, по перших більше-менше пискливих та вивчених жиченнях властивцеві всякого щастя, сталися досить тяжкі на слова і почали розглядатися довкола, немов дожидаючи якоїсь комедії. Тим ожиданиям швидко заразилися й другі. Веселий гомін умовк. Бачилось, що разом з дамами налетів на товариство дух нуди і якоїсь силуваної здержаності, котра нікому ні на що не здалася.

І Гаммершляг якось немов збився з пантелику. Він мов забув, що перед хвилею почав був говорити бесіду, і снувався то сюди, то туди, зачинав то з одним, то з другим розмову о речах посторонніх, але все то якось не клеїлося. Нараз побачився супроти Германа, що стояв мовчки, опертий о стос дерева, і озирав цілий плац, немов забирався його торгувати.

— А що ж вашої пані нема, дорогий сусідо? — вказав Леон, усміхаючись.

— Даруйте, — відповів Герман, — вона, певно, щось нездорова.

— Ах, дуже мені жаль! А я надіявся...

— Але що, — відказав задобрюючи Герман, — хіба ж то вона така велика особа! Обійдеся про ню!

— Ні, коханий сусідо! Прошу так не казати, що невелика особа... Як же так?... От моя Фанні, бідна дитина, — як вона була б щасливою, якби мала таку матір!...

Неправда тих слів аж біла з лиця і очей Леонові, але уста, послухні наказові волі, говорили, а розум силяв їх докупити, як того вимагав інтерес.

Але ось від Лану, де на сході видно було височезну побілену божницю, почувся великий крик і гамір. Всі гості і робітники звернули очі в той бік. По хвилі показала на улиці мов чорна гоготяча хмара, — се був кагал жидівський з рабином всередині, котрий мав звершити обряд посвячення підвалин нового дому.

Швидко цілий плац був залитий жидами, котрі, своїм звичаєм, говорили всуміш, голосно і борзо, снували, мов мурашки в розваленій купині, оглядали все і немов таксували все очима, а відтак зітхали та похитували головами, немовби разом і дивувалися багатству Леонові, і жалували, що багатство тото в його, а не в їх руках. Немногі панки-християни, що теж були в тій купі, нараз помовкли і повідсувалися набік, чуючись не в своїй тарілці. Околичний дідич хмурився і закусував губи зо злості, видячись в тім жидівським натовпі, котрий ані крихітки не зважав на нього. Він, певно, в душі кляв сердечно свого "щирого приятеля Леонові", але прецінь не втік, а достояв до кінця обряду, по котрім мала наступити перекуса.

Загальний гамір на плацу не тільки не вгавав, але ще й побільшився. Щиголь, перепуджений наглим впливом того чорного, крикливого люду, почав перхати по клітці та битися о дротики. Рабина, старого сивого жида з довгою бородою, вели два школьники попід руки і привели аж ід самій підвалині. Стиск зробився довкола такий, немовби кождий жид хотів бути ту ж коло самого рабина, незважаючи, що там нема місця на тільки люду. Серед тиску і крику товпи не чути було й того, що читав рабин над підвалиною. А тільки коли школьники час від часу в відповідь на його молитву викрикували «умайн», себто «амінь», тоді й уся проча товпа повторяла за ними «умайн».

Вдарила дванадцята година. На дзвіниці коло костела, тут же, насупротив нової будови, загудів величезний дзвін, звіщаючи полудне. За ним зателенькали й усі

другі дзвони на дрогобицьких церквах. Бачилось, що цілий воздух над Дрогобичем застогнав якимись плачливими голосами, серед котрих ще плачливіше і сумніше роздавалося те безладне різноголосе «умайн». Робітники, почувши дзвони, познімали шапки і почали хреститися, а один школьник, підійшовши до Леона і вклонившись йому, почав шептати:

— Най бог благословить вас і зачате вами діло. Ми вже скінчили. — А відтак, похиляючися ще ближче до Леона, сказав тихіше: — Видите, пан біг добрий післав вам знак, що все піде вам щасливо, що тільки загадаєте.

— Добрий знак? А то який? — спитав Леон.

— А не чуєте, що християнські дзвони самі добровільно роблять вам службу і кличуть на вас благословенство християнського бога? То значить, що християни все будуть вам добровільно служити. Будуть помагати вам досягнути то, що собі загадаєте. Ті дзвони — то добрий знак для вас!...

Коли б Леон учув був таку бесіду при других, він би, певно, був насміявся з неї. Він рад був удавати про око вільнодумного чоловіка, але в глибині серця, так як усі малорозвиті і самолюбні люди, був забобонний. Тож і тепер, знаючи, що ніхто не чув школьникової бесіди, він приймав дуже радо добру ворожбу і віткнув десятку в надставлений школьників кулак.

— Се для вас і для школи, — шепнув Леон, — а за добрий знак богу дякувати!

Школьник, урадуваний, став знов на своє місце коло рабина і сейчас же почав перешіптуватися з другим школьником, котрий, очевидно, питав його, кільки дав Леон.

А тим часом пан будовничий прийнявся вже до свого діла і почав комендерувати робітниками.

— Ану, до дрюків! — кричав. — Бенедьо, тумане вісімнадцятий, де твій дрюк?...

Гармидер на плацу ще побільшився. Рабина відвели набік, жиди розступилися, щоб дати місце робітникам, котрі мали зрушити з місця величезну підвалину і впустити її на приналежне місце в викопаний глибокий рів. Дами цікаво тислися

наперед і сопіли серед натовпу; вони були дуже цікаві побачити, як то буде сунутися тота величезна каменяка. Тільки щиголь цвірінькав весело в клітці, та сонце широким, неприглядним лицем всміхалося згори, з-посеред темно-синього безхмарного неба.

Всі прикази будовничого сповнено швидко. Півперек невеличкої доріжки, куди треба було просунути камінь, покладено чотири вали, так само загрубі, як ті, на котрих він тепер спочивав. Такі ж самі два вали положено півперек ями, в котру треба було камінь спустити. Робітники окружили його з дрюками в руках, мов ладилась буками всилувати його до руху і зламати його камінну упертість. Деякі жартували і сміялися, називаючи підвалину сірою коровою, котру так багато люда отее заганяє до стайні.

— А поступися, маленька! — гейкнув один, поштуркуючи камінь рукою. Але ось роздалася команда будовничого, і все утихло. На цілім многолюднім плацу чути було тільки сапання людей та цвірк щигля в клітці.

— Ану, рушайте! Раз, два, три! — крикнув будовничий. Десять дрюків, мов десять величезних пальців, підхопило камінь з обох боків, і він звільна покотився по валах, важко хрустячи ними о підсипаний шутер.

— Гурра! Гей! А скобочи-но го, най ся рушає! — закричали весело робітники.

— Далі! — кричав серед тих голосів будовничий. Робітники знов натужилися. Знов захрустів шутер, заскрипіли вали під тягарем, і камінь, мов величезна черепаха, повз ізвільна наперед. На лицах присутніх гостей виднілася радість, дами всміхалися, а Леон шептав до котрогось свого "сусіда":

— І що то! Говоріть, що хочете, все-таки чоловік — пан природи! Нема такої сили, котрої б він не переміг. Ось скала, тягар, а й тота рушається по його приказу.

— А особливо прошу зауважити, — додав «сусід», — що за сила в товаристві людей! Злученими силами чуда докопуються! Хіба ж сам-один чоловік потрафив би щось подібного?...

— Так, так, злученими силами, се велике слово! — відповів Леон.

— Гурра враз! Ану! — кричали радісно робітники. Камінь уже був над ямою, спочивав на двох поперечних лігарях, котрі по обох берегах ями своїми кінцями глибоко вгризлися в землю під його вагою. Але тепер діло було найтрудніше — спустити камінь відповідно в долину.

— Ану, хлопці, живо до дрюків! — комендерував будовничий. Робітники розскочилися в один миг на оба боки рову і підсадили п'ять пар підойм під камінь.

— Попід ребра го! Так, щоби му аж серце підскакувало, — жартували робітники.

— А тепер підносьте догори! А як скоро лігарі відвержені набік, то як скажу: «Ну» — всі разом вихапуйте дрюки і враз від ями! Розумієте?

— Розуміємо!

— Але всі враз! Бо хто запізниться, то біда буде!

— Ну, ну! — крикнули робітники і разом налягли на підойми, щоби підважити камінь догори. І справді, він звільна, мов неохітно, відділився від лігарів, на котрих лежав, і піднісся на кілька цалів вгору. Всіх серця мимоволі дрижали. Робітники, посинівши від натуги, держали камінь на підоймах над ямою, ждучи, заки шнурами витягнуть з-під нього лігарі і заки будовничий не дасть знаку — вихапувати дрюки з-під каменя.

— Ну! — гаркнув нараз будовничий серед загальної тиші, і дев'ять робітників разом з дрюками пирсло в противні боки. А десятий? Разом з глухим лоскотом каменя, спадаючого на призначене місце, почули загромаджені і глухий, пронімаючий зойк.

— Що се такого? Що се такого? — загомніло кругом. Всі почали знов тиснутися, гомоніти та допитуватися, що се такого сталося.

Сталася проста річ. Дев'ять робітників вихопило одночасно свої підойми з-під каменя, а десятий, помічник мулярський, Бенедьо Синиця, не встиг сього на час зробити. Одна хвилинка запізно, але та хвилинка могла його згубити. Камінь усім своїм тягарем шарпнув йому підойму і вирвав з рук. Підойма заіхала Бенедя

поперек — щастя, що не по голові, а тільки в бік. Бенедьо лиш раз зойкнув і впав, мов неживий, на землю.

Густим клубом пирснув догори пісок, де впала розмахнена підойма. Робітники в смертельній тривозі кинулися до Бенедя.

— Що то таке? Що таке? — гомоніли гості. — Що сталося?

— Підойма забила чоловіка.

— Забила? Йой, боже! — далось чути між дамами.

— Ні, не забила, живий! — роздалось з-між робітників.

— Живий! А! — відсапнув Леон, котрого крик Бенедя вхопив був, мов кліщами, за серце.

— А дуже скалічений?

— Ні, не дуже! — се був голос будовничого, котрий також при тім случаї несподівано почув, як під ним ні з сього ні з того дилькотіли коліна.

Товпа гомоніла і тиснулася довкола скаліченого. Дами охали та пищали, кривлячи уста та виставляючи напоказ, які-то вони чулі та м'якого серця. Леонові все ще щось невиразно шуміло в голові, і думки не могли зібратися до купи. Навіть щиголь у своїй клітці ціпотів жалібно та перхав по кутах, неначе не міг дивитися на людську муку. А Бенедьо все ще лежав на однім місці, посинілий, як боз, зомлілий, зі зціпленими зубами. Підойма зачепила його острим суком о бік, продерла опинку і сорочку і фалатнула в клубі діру, з котрої пустилась кров. Але підойма засягнула і трохи вище, по голодниці, і через те іменно позбавила його на хвилю віддиху.

— Води! Води! — кричали робітники, що заходилися тверезити Бенедя і перев'язувати його рану. Принесено воду, перев'язано рану і затамовано кров, але відтерти зомлілого годі було. Удар був дуже сильний і в небезпечне місце. Над цілим товариством залягла знов хмара непевності.

— Возьміть його винесіть отам на вулицю! — крикнув вкінці Леон. — А ні, то занесіть додому та прикличте доктора!

— Живо, живо! — підганяв будовничий. Заки два робітники взяли Бенедя за руки і ноги та понесли крізь натовп людей на вулицю, до будовничого ззаду підійшов майстер мулярський і діткнувся його плеча "рукою. Будовничий зіснувся і обернувся напруго, мов за дотиком пекучої кропиви.

— А видите, пане будовничий, я добре казав...

— Що, що таке? Хто казав?

— Я казав, — шептав стиха, спокійно майстер, — не спускати камінь на дрюках, бо небезпечно.

— Е, дурень ти! От мудь, не що інше, п'яний був, не відскочив, хто му винен! — відповів офукливо будовничий і відвернувся. Майстер стис плечима і замовк. Але будовничий почув шпильку внутрі і трохи не пінився зо злості.

Між тим пора було кінчати закладини. Школьніки спровадили рабина на малу, досить вигідну Брабинку, і він зліз по ній на дно рову, де на призначенім місці лежав фундаментовий камінь. Не верхній площі каменя була видовбана чотиригранна, досить глибока ямка, а довкола неї червонілись свіжі плями крові, що бризнули з рани Бенедя. Рабин промуркотів ще якусь молитву, а відтак перший кинув невеличкий срібний гріш до видовбаної в камені ямки. За ним то само школьніки, а відтак почали й прочі гості злазити східцями і кидати хто більші, хто менші монети в підвалину. Дами скрикували та хиталися на східцях, піддержувані мужчинами, тільки Леонова дочка Фанні гордо і сміло злізла до ями і кинула дуката. По дамах почали й панове один по другім спускатися до підвалини. Потомок польської шляхти ішов тут же за Германом і косо глянув на багатого капіталіста, коли той бренькнув блискучим золотим дукатом: шляхтич мав лиш срібного ринського в кишені, але, щоб не покпитись зі своїм шляхетським гонором, живо відоп'яв від манжета золоту спинку і кинув її до ямки.

Довго тягнувся ряд гостей, довго бренчало золото, сиплючись у камінну ямку та заливаючи її блискучою хвилею. Робітники, що стояли над ямою, чекаючи на розказ майстра, зависно гляділи на цілий той обряд. Но ось уже кидання грошей

скінчилось — ямка мало що не повна. Леон, що досі стояв при східцях і всіх виходячих з ями приязно стискав за руки (з Германом та з шляхтичем він на radoщах навіть поцілувався), тепер виступив наперед і казав принести плиту та цемент, замурувати фундамент. Робітники кинулись сповнити його волю, а він сам тим часом підійшов ід клітці з щиглем.

«Тікілі-тлінь! Цюрінь-цюрінь! Куль-куль куль!» — щебетала пташина, не надіючись собі лиха, коли Леон зближався. Тонкий, чистий спів щигля дзвенів у тихім воздуху, мов скло. Довкола всі втишилися, цікаво позираючи на закінчення важного обряду закладин. Леон зняв клітку з птахом із стовпа і, держачи її догори, проговорив:

— Мої дорогі сусіди, а нині гості! Великий се день для мене, дуже великий. Чоловік, що сорок літ блукався по безлюдних пустинях та бурливих морях, нині перший раз побачився близьким супокійного пристанівку. Тут, в щасливім місті Дрогобичі, я задумав увити собі гніздо, котре би було красою і славою міста...

— Браво, браво! — закричали гості, перериваючи бесіду.

Леон поклонився з усміхом і говорив дальше:

— Батьки наші навчали нас, що, хочачи зачати якесь діло щасливо, хочачи довершити его щасливо і хочачи уживати его плодів щасливо, треба передовсім з'єднати собі духів місця. Ви вірите в духів, ласкаві панство? Може бути, що є між вами хто, що в них не вірить. Я — признаюсь вам — вірю в них. Ту, в тій землі, в тих брилах каміння, в тім сичучім вапні, в людських руках і головах, — у всім тім живуть духи, сильні, таємничі. При їх тільки помочі стане мій будинок, моя твердиня. Вони тільки будуть її підпорою і обороною. І тих-то духів поєднати, жертвою поєднати, кровавою жертвою, — се ціль нинішнього великого обряду. Щоб достаток і добробит, — не для мене, а для цілого міста, — цвіли в тім домі, ви ласкавими руками кинули в сю камінну борозду золоте сім'я. Щоб здоров'я, веселість і краса — не для мене, а для цілого міста, — цвіли в тім домі, я жертвую духам сього місця, сього живого, здорового, веселого і гарного співака! При цих словах Леон встромив руку до клітки. «Пі-пі-пі!» — запищала пташина, перхаючи і ховаючись по кутах, однак Леон живо зловив її і виняв з клітки. Щиголь скоро в руці замовк, тільки дивився довкола заляканими очима. Його червонопері груди виглядали, мов велика кровава пляма в Леоновій руці. Леон виняв червону шовкову нитку і зв'язав нею щиглеві крила і ноги, а відтак зійшов східцями в долину, до фундаменту. Всі довкола мовчали, мов під якимось тиском. Робітники

наднесли велику плиту і довкола чотиригранного прорубу в фундаменті наклали цементу, щоб зараз же замурувати той отвір. Тоді Леон, прошептавши ще якісь слова, зняв перше з пальця золотий перстень і кинув його до прочого скарбу в камінній дучці, а відтак положив наверх щигля. Пташина лежала спокійно на холоднім смертельнім ложі з золота і срібла, тільки головку звернула догори, до неба, до своєї ясної, чистої вітчизни, — но зараз велика плита прикрила зверху той живий гріб, затверджуючи будуще щастя дому Гаммершлягів...

В тій хвилі Леон поглянув вбік і побачив на фундаменті сліди іншої жертви — кров людську, кров помічника мулярського, Бенедя. Та кров, застигла вже на камені, вразила його до глибини душі. Йому повиділось, що, відай, чи не "духи місця" жартують собі з його слів і беруть зовсім не таку марну жертву, як його жертва. Йому привиділось, що тая друга, страшна, людська журба ледве чи вийде йому на користь. Краплі крові, закріплюючі на камені, в темнім прокопі виглядали, мов чорні голови залізних гвоздів, що вертять, дірявлять і розточують підвалини його пишної будови. Йому стало нараз якось холодно, якось тісно в прокопі, і він вихопився чимборше наверх.

Гості тислися до нього з жиченнями. Герман стиснув йому руку і промовив голосно:

— Най той невеликий скарб, засіяний приязними руками в підвалину вашого дому, росте і множитья в тисячу раз! Най стане підвалиною слави і багатства вашого роду!

— І так, як ваш дім нині засновувсь на підвалині з каменя і золота, — додав з другого боку також голосно шляхтич, — так най щастя і розцвіт вашого роду віднині основуєсь на щирій приязні і прихильності всіх людей.

Леон радісно стискав руки своїм гостям, радісно дякував їм за їх приязнь і службу, радісно прирікав працювати надаліше тільки в товаристві і для товариства, — а все-таки в серці його лежав ще холодний сумерк, крізь котрий грізно виднілися великі чорні краплі крові, мов живі залізні гвозді, пробиваючі і розточуючі незначно підвалини його щастя. Він чув з усіх слів своїх гостей якийсь холод, за котрим, бачилось, чатувала скрита глибоко в їх серцях зависть.

Між тим робітники під проводом будовничого замурували з усіх боків фундамент і виводили швидко стіну всередині прокопу. Вдарила перша година.

— Ну, досить, люди, на нині роботи! — крикнув Леон. — Треба й вам троха забавитись. Таких днів, як нинішній, в моім життю небагато, най же і для вас він буде празником. Тут вам сейчас принесуть пива і закусок, а ви, майстер, уважайте на порядок!

— Добре, прошу пана!

— А вас, мої дорогі гості, прошу за собою. Фанні, дитинко, будь господинею і займися дамами! Прошу, прошу!

Гості, весело гуторячи, пішли поміж купами цегли, каміння та дерева до дощаної, вінцями та різнобарвними хоруговками устроеної буди на перекуску. Тільки рабин і школьники та деякі другі «хусити» пішли геть, не хочючи засідати при одним столі з «трефняками».

Поки в буді серед веселого гамору пани гостилися, робітники сиділи в широкім крузі під голим небом на камінні. Два помічники наливали пиво, другі два розносили різники хліба та сушену рибу. Однак робітники були якось дуже мовчазливі. Случай з Бенедьом щемів іще всім унутрі, ба і весь той дивний жидівський обряд закладин дуже ім не сподобався. Хто вигадав живу пташину замурувати? Ніби то принесе щастя? А втім, може, й так... Адже добре то якийсь вигадав: панам весілля, а курці смердь. А тут ще й ті робітники, що відносили Бенедя додому, повернули і стали розповідати, як стара Бенедьова мати перепудилась і заплакала тяженько, побачивши свого єдиного сина зомлілого, окржавленого. Зразу, бідачка, гадала, що вже по її синові, але коли ім удалося Бенедя протверезити, то так утішилася, мов дитина: заскакує коло нього, і цілує, і плаче, і йойкає, так що аж серце крається чоловікові.

— Знаєте що, хлопці, — озвався майстер, — треба би зробити яку складку та підрятувати бідних людей, бо заки він буде слабий та незарібний, то я й не знаю, з чого ім обоім вижити. Адже стара іглою не занипає на тільки!

— Правда, правда! — закричали робітники з усіх боків. — Скоро по виплаті, то кождий по п'ять крейцарів, нам уйма невелика, а ім добро.

— Ну, а будовничий, — озвався котрийсь муляр, — він нічо не дасть? Адже ціле нещастя через него!

— Та й ще добре ще, що на тім сталося, — сказав другий. — Та то камінь міг і п'ятьом так само заїхати!

— Тре му казати, най також причиниться на бідного скаліченого.

— Але вже ви кажіть, — сказав майстер, — я не буду.

— Ну та що, скажемо ми, гуртом, — озвалися голоси.

Саме в тій хвилі вийшов будовничий з буди від гостей, щоб поглянути на робітників. Його лице вже налилось широким рум'янцем від випитого вина, а блискуча паличка дуже живо літала з одної руки до другої.

— А що, діти! — крикнув він, підходячи до кружка.

— Все добре, прошу пана, — відказав майстер.

— Ну, так ми ся й справуйте! — І хотів іти назад.

— Ми би до пана мали одну просьбу, — дався чути голос з-поміж робітників.

Будовничий обернувся:

— До мене?

— Так, — загули гуртом усі.

— Ну, що ж такого?

— Щоби пан були ласкаві причинитися до складки на того помічника, що го нині підоймою пришибло.

Будовничий стояв, не кажучи нічого, тільки сильніший рум'янець почав виступати на його лице, — знак, що просьба робітників неприємно його діткнула.

— Я? — сказав він вкінці з проволоком. — А ви відки до мене з тою просьбою приходите? Хіба я тому винен, чи що?

— Та, прошу пана, і ми не винні, але здається нам, годиться і таки треба помочи бідному чоловікові. Він слабкий, якийсь час не буде міг робити, треба ж ему й матері старій чимось дихати.

— Як хочете, то му помагайте, а я відки до того приходжу! Першому-ліпшому непотрібові помагай!... Ще чого не стало!... — Будовничий відвернувся гнівно і пустився йти назад, коли втім котрийсь з робітників, обурений такою бесідою, сказав голосно:

— Ади, який пан! А сам тому найбільше винен, що Бенедя скалічило! От коби його було так парнуло, то, певне би-м, не пожалкував не то п'ять, а й десять крейцарів на такого діловода!...

— Що? — ревнув нараз з усієї сили будовничий і прискочив до сидячих робітників. — Хто се говорив?

Мовчанка.

— Хто се смів говорити? Га?

Ніхто й не писнув.

— Майстер, ви ту сиділи: хто се сказав? Говоріть, а ні, то вас нажену з роботи замість того урвителя!

Майстер поглянув довкола по робітниках і сказав спокійно:

— Я не знаю.

— Не знаєте? То я вас віднині не знаю тут на роботі. Проч!

— То я сказав! — відозвався один робітник, встаючи. — Я сказав і ще раз кажу, що-с дідовід, коли не хочеш на бідного робітника дати. А о твою роботу я не стою!...

Будовничий стояв, мов скажений, і з люті не міг до слова прийти. Робітник між тим узяв свій вінкель, кельню та міру і, попрощавшись з товаришами, спокійною ходою пішов ід ринкові. Прочі робітники мовчали.

— Га, драби, лайдаки! — гримав будовничий. — О, або він стоїть о роботу! Він би лиш лежав горі животом, як тота свиня в болоті. Але пождіть-но ви, навчу я вас порядку! Не такі у мене станете! А то урвители! — І, ще весь телепаючись зі злості та клонучи всю "голоту", будовничий пішов назад до панського товариства.

В буді тим часом ішло дуже весело і гойно. По перекусці слуги позбирали миски і тарелі, а натомість понаставляли фляшок з вином і чарок. Чарки кружили живо. Вино звільна розпутувало язика, розбуджувало веселість та гомін. Пахучий дим з дорогих цигар клубився понад головами до дощаної стелі, плив тонкою струйкою крізь прорізане вікно. Слуги Леонові крутилися посеред гостей, подаючи ім, чого хто забажав. Гості одні сиділи купками, другі стояли або ходили, балакаючи, жартуючи або торгуючись. Леон не покидав Германа. Він нині перший раз ближче зійшовся з тим найбільшим бориславським тузом і почув до нього якусь дивну приязнь. Досі вони стояли против себе, як вороги, доперва два роки тому прибув до Борислава з готовим і чималим капіталом. Він був більше образований від Германа, добре знався на купецтві, читав деякі книжки гірничі і думав, що досить йому тільки явитись в Бориславі, а усе покориться перед ним, і він стане самовладним паном. Він наперед укладав собі плани, як то він закупить дешево обширні і найвідповідніші до копання частки ґрунту, як позаводить собі машини для скоршого і дешевшого видобутку земляних скарбів, як піднесе цілий нафтовий промисл і своєю волею буде піднімати і опускати ціни на всіх торгах. Між тим показалося на ділі зовсім не те. В Бориславі були вже свої сили, і то сили такі, з котрими йому нелегко було міряться, а найбільшою такою силою був Герман. Леон зразу лютився, побачивши, з якою нетайною неохотою приймають його давні бориславські підприємці. Особливо Герман, той простий, невчений жидонучкар, був для нього сіллю в оці, і він старався все і всюди, де тільки міг, щипати його, а в товаристві ніколи не переминув поза звичайною чемністю показати Германові свою духовну вищість. Герман знов мало робив собі з дотинків Леона, а шарпав його на полі інтересів: перехапював частки, котрі хотів купувати Леон, переймав його щонайліпших робітників, а при всім тим Леонові все показував такий вид, буцімто й нічого не знає. Сього було замного для Леона. Він побачив, що таким способом не дійде ні до чого. Правда досі в Бориславі йому щастилося: він надибав на кілька багатих жил воску, кип'ячка тож в многих ямах ішла добре; але Леон справедливо боявся, що не завсігди

щастя буде йому прихильне, що, може, часом і відвернеться від нього, а на такий випадок краще мати сильних приятелів, ніж сильних ворогів. А тут ще й те сталося, що по смерті жінки Леон забажав з часом осісти спокійно, утвердитися, пустити коріння в ґрунт і уживати на старість плодів свого неспокійного, заподадливого життя і забезпечити хороше життя своїй вдиначці. Тут уже конечна річ — мати кружок приятелів, а не ворогів. При тім же він зачув, що у Германа с син-єдинак у Львові в практиці купецькій, — і думка його прямо стрілила туди: Германів син і його Фанні — то пара; два найбільші силачі по капіталу, замість боротися і підкопувати один другого, сходяться, зв'язані тісним і вузлом родинним, і думка Леонова будувала золоті замки на тій тривкій підвалині.

— Бачите, дорогий сусідо, — говорив він до Германа, — сам не знаю, що таке, що так мені дуже затужилося за своїм спокійним, тихим і щасливим пристановком. А то досі чоловік був, як та перелетна птиця: то тут, то там. Ні, пора успокоїтися!

— І я то кажу, — сказав Герман, що чинився, немов тая бесіда дуже його займає.

— Не дав мені бог сина так, як вам, — га, але є у мене дочка, сердешна дитина. Бачити її щасливою, з любим чоловіком, в крузі діточок — ох, то єдина ціль мого життя...

— Дасть бог, що й тее вам сповниться.

— Га, я дуже того бажаю... Ах, і ще так кружок добрих приятелів, таких, як ви, любий сусідо, — ні, більше би мені нічо до щастя не хибувало...

— Ну, щодо мене, — сказав, усміхаючись, Герман, — я з Дрогобича не втечу, мене можете мати завсігди на свої услуги.

— О, я знаю, — сказав Леон і кріпко стиснув Германову руку, — я знаю, що ви щирий, добрий чоловік! Не повірите, як я віддавна бажав з вами ближче познакомитися... А що ж ваш син? Правда, я не маю честі знати його лично, але він уже наперед милий мені і дорогий, як своя власна дитина.

Герман трохи скривився на згадку про сина, мов нараз в медівнику схрупнув зерно перцю.

— Мій син, — сказав він неохітно, — дякую вам за ласкаве запитання! От, працює, що може.

— Ну, того й не кажіть! — скрикнув Леон. — Я й сам знаю, що син такого батька, певно, й хвилі не просидить дармо! Ех, дорогий сусідо, який би я був щасливий, якби-то ми могли взятися оба до купи, зійтися близько у всім так, щоби... — Він урвав і глядів на Германа, а Герман на нього, не вгадуючи, куди той цілить.

— Знаєте, — почав знов Леон, — нинішній день такий великий і щасливий для мене...

Саме серед тої розмови оба бесідники встали і підійшли до вікна, бо в буді зробилось душно. Герман виглянув у вікно надвір. Ледве відступив від вікна, коли нараз кусень цегли, мов стріла, влетів крізь вікно саме туди, де стояв Герман. І якраз, коли Леон говорив про велике нинішнє щастя, цегла гепнула перед ним на стіл, в купу склянок. Болісно дзенькнуло і розприслося скло, а цегла полетіла далі і, ударившись ще о противну стіну, впала на землю. Всі позривалися з місць, а Герман поблід мов полотно: він догадувався, що цегла вимірена була в нього.

— Що се? Що се? Хто се такий? — почувлися тривожні крики. Леон, Герман і ще деякі гості вилетіли надвір. Надворі тож крик.

— А лапай-но го, драба якогось! — кричав з усієї моці майстер.

— Хто ту цеглою кидаєсь? — крикнув і собі ж Леон.

— А он, прошу пана, якийсь драбуга-вуглярчук. Плентався ту по улиці, зазирає, зазирає, а далі, як побачив отого пана (показав на Германа) у вікні, та за цеглу, — як фурить, та втеки! Лапай го, лапай та на поліцію! — обернувся, заорав майстер до двох робітників, що гнали долів Зеленою улицею за утікаючим вуглярчуком в чорній, як смола, сорочці і в такій же опинці.

— Ова, то бестія втікає! Не здогонять! — говорив майстер.

Робітники, що гнали за хлопаком, також, здається, були тої гадки, бо зупинилися задихані. Але один схилився, підняв камінь і шпурнув ним за утікаючим, що вже

якраз був на скруті. Камінь вцілив вуглярчука в саму п'яту, і той, почувши біль, скрикнув, як скажений, і щез за муром. Крик той дивно вразив Германа.

— Ей, а се що за хлопак? — спитав він. Ніхто не знав вуглярчука. Але Леон глянув на Германа і аж злякався.

— Мій боже, а вам що таке?

— Нічо, нічо, — відказав Герман, — то, відай, від задухи. Щось мя тут, у грудях, стисло. Але той голос, той голос... якийсь такий дивний...

Леон не міг поняти, чим дивний той голос. Йому він видався зовсім звичайним. І Герман не вмів витолкувати собі, що се за голос, — йому здавалось, що він десь чув його, але де, не знав. То тільки знав, що якоюсь таємною, недослідимою силою голос той збентежив у нім якісь страшні, давно забуті вражіння, якусь бурю, котрої сліди ще не загладились в його серці. Але що се такого, і як воно взялося, і як було зв'язане з тим диким, болісним викриком удареного вуглярчука, сього не міг Герман собі вяснити.

Леон між тим взяв його попід руки і повів в сад, під тінисті дерева, на пахучу високу траву. Холодnavий, свіжий воздух живо успокоїв Германа, і Леон зачав йому знов говорити про свої бажання і надії:

— Ах, як горячо я віддавна ждав такого дня, як нинішній! Як я бажав, щоб від нього починалася нова, спокійна, щаслива доба мого життя! Щоб в нім на всі боки понав'язувались для мене щасливі вузли! І ось прийшов той день, надії мої збулися, вузли нав'язані, крім одного і найважливішого... Ах, а ви, дорогий сусідо і приятелю, ви зробили б мене найщасливішим чоловіком у світі, якби помогли мені нав'язати той послідній, найважливіший вузол!...

— Я? — спитав здивований Герман, — який же то вузол?

— Що ту довго говорити, — сказав Леон і взяв Германа за обі руки, — мое найглубше, сердечне бажання, щоб наші діти, моя Фанні і ваш Готліб, були пара!

Герман мовчав. Думка ся не була для нього несподіванкою, але все-таки його се троха дивно діткнуло, що від Леона першого почув се предложення.

— Що ж ви, пристаєте? — спитав Леон.

— Гм, не знаю, як би то... — сказав нерішучо Герман.

— Ви вагаєтесь? Не вагайтесь, дорогий сусідо! Хіба ж не видите тих користей, які з такого сполучення сплинуть на нас? Візьміть лиш то: ми оба, дві перші, смію сказати, сили бориславські, ми оба разом, споріднені, зв'язані докупі, — хто тоді опресья нам? Всі підуть за нашою волею, а хто не схоче, той за одним нашим замахом упаде в порох! Подумайте: ми тоді пани цілого нафтового торгу, ми визначуем ціни, закупаем околичні села, ліси, каменоломи та копальні! Ціла околиця в наших руках. Не тільки торгові і промислові, але і політичні діла околиці в наших руках. Всі вибори йдуть, як ми хочемо, послі і репрезентанти говорять, що ми кажемо, боронять наших інтересів, пани і графи дбають о нашу ласку!... Чи ви розумієте? Ми сила, і доки держатись будемо разом, доти ніхто против нас не встоїть! — І, розогнений власними словами, Леон кинувся обіймати Германа.

— Пристаєте, дорогий приятелю, брате? — скрикнув Леон.

— Пристаю, — сказав Герман, — тільки не знаю, як моя жінка.

— Що, ваша чесна і розумна жінка мала б не хотіти щастя для свого сина і для моєї дитини? Ні, то не може бути! Ходім, ходім до неї. Я нині ще мушу залагодити се важне діло, і, скоро розійдуться гості, підем оба, представимо, поговоримо...

— Вона дуже любить свого сина, то правда. Але мені здався, що й вона кращої партії для нього не найде від вашої Фанні, — сказав Герман.

— Ах, дорогий приятелю! — скрикнув урадуваний Леон. — Що за щастя для мене нинішнього дня! Боже, що за щастя! Підем, підем!

II

Рука об руку йшли два приятелі Бориславським трактом до Германового помешкання. Говорив більше Леон. Він був чоловік дуже вразливий і живо

переймався всякою думкою. Невтомимо розточував він перед Германом щораз нові картини їх будуючої величі й сили. Все з його уст ішло, мов медом посолоджене, всі труднощі так і щезали, мов сніг від сонця. Практичний і холодний, Герман зразу не дуже подавався на ті золоті гори, але чим далі, тим більше Леон потягав і його за собою, і в його недовірливій голові звільна зачало також ворухитись питання: «А що ж, хіба ж се не може бути?...»

З своїм сином Готлібом він здавна мав тільки гризоти та клопотів, що навіть ніколи не прийшло йому на думку ждати з нього чого-небудь путнього на будуще, не то вже будувати такі високолетні плани. От і недавно купець, у котрого Готліб від двох літ був на практиці, писав до нього, може, Сотий раз, що Готліб зле справується, діла не пильнує, гроші, прислані з дому, розкидає, мов безумний, над другими суб'єктами збиткується і бог зна яких дурниць не виробляє. «З жалем признати мушу, — писав далі купець, — що його дволітній побит в моїм закладі не приніс для нього майже ніякої користі. Його знання в купецтві тепер таке саме, як було й спочатку...» Все те мимоволі насувалось Германові на думку тепер, коли Леон такими заманчивими красками малював йому будучність їх «домів» за сполученням Готліба з Фанні. «Ще доки я жию, — думав Герман, — то, може, воно буде якось іти, але відтак?» Щоб Готліб змінився, поправився, на те треба хіба якого чуда, котрого Герман не надіявся. Але все-таки він слухав Леонові бесіди, звільна піддавався її чаруючому впливові, немов на легкім човні пускався на тихе, лагідно-хвилююче, вечірнім блиском озолочене море, і йому робилось якось так легко, любо, немов і справді вже сповнюється його найсміліші надії. «А що ж, хіба ж се не може бути?» — думалось йому, і на нього находила якась певність, немов усе те не тільки може бути, але й справді буде, мусить бути.

За той час оба приятелі від ринку зійшли вже долів, на місток, відки улица почала знов підійматися догори, поміж двома рядами високих ясенів, поки не урвалася наверху, де блискучий позолочений хрест меркотів до сонця. Тут же за мостом направо починався обширний сад, обмурований високим муром. Далі мур кінчився, замість нього йшли штахети з дубових лат в мурованих стовпах з блискучими чорними наголовниками з поливаної глини. За тими штахетами був уже не сад, але огородець цвітовий, досить запущений, оточуючий старосвітський, безповерховий, а зато широко розложений дім під гонтами. Від улици вела до нього широка в'їздова брама і побіч невеличка хвірточка для пішоходів. То була Германова оселя. Тут він жив від кількох літ, хоть мав ще кілька домів по інших частях міста і три камениці в ринку. Всі ті будинки він випускав у найом, а сам не мав охоти рушатись із сього старосвітського вигідного гнізда. Дім сей разом з великим садом, огородом, подвір'ям, стайнями і

всякими знадобами він закупив від вдови по однім польським пану з великого роду. Пан той давніше мав великі маєтки, кілька сіл околичних. Але найбільша часть того маєтку пішла на підпирання нещасливої революції в 1831 р.; що лишилося опісля, було потрачено в довголітніх процесах за якесь наслідство, так що по скасуванні панщини давній дідич очутився немов на льоду і не міг назвати своїм нічого, крім сього одного дому з садом та парою коней. Тут він і дожив свого віку в затишші, а по його смерті жінка спрдала й сей послідній шматок давньої величі і забралася з тих сторін. Замість старого польського дідича настав новий пан в тих мурах — Герман. Він тоді іно що почав поростати в пір'я; закуп того дому був перший крок до його пізнішого багатства; може, для того він і звикся так із тим старим житлом.

Впрочім, Германа мало займало внутрішнє уладження дому, — тим менше займав його сад, в котрім давній властивець просиджував, бувало, ціле літо і в котрім, як говорили в сусідстві, і тепер ще не раз місячної ночі можна було видіти його високу стать з довгими вусами і білим, як молоко, волоссям, бродячу в густій високій траві, — можна було видіти, як він оглядає кожде дерево, мов старого знакомого, часом заламує руки або зітхає важко. Герман хоть і чув ті слухи, сміявся з них, але до саду все-таки його не тягло. Він вдоволився тим, що кожної весни почислив дерева і відтак випускав сад в аренду садівникові, сам же до нього мало коли й заглядав.

І в самім домі Герман мало які поробив аміни. Старосвітські меблі оббито новим репсом, замість старопольських великих печей помуровано нові, кахлеві, між вікнами повітано великі дзеркала, та й годі. На стінах, побіч деяких нових штихів, висіли почорнілі від старості портрети давніх польських магнатів, з густими бровами, грізними вусами і оголеними лобами. Дивно виглядала тотя суміш старосвітщини з невмілими і немов случайними пробами новини, але Германа се мало обходило, він і так зайнятий був іншими, важнішими ділами, його завдання було — громадити, а не уживати, і він громадив, збирав, множив, докладав з якимось гарячковим поспіхом, не дбаючи, хто буде користуватись його надбанням;

— От і мое гніздо! — сказав Герман, отворяючи хвіртку і впускаючи Леона наперед. Леон перший раз нині вступав в його пороги.

— Ах, як ту вигідно, як ту простірно! — скрикував хвиля від хвилі з чемною пересадою Леон, обзираючись по подвір'ї. Подвір'я було виложене плитами. Насередині була кирниця під дашком, з великим колесом на два відра. Далі збоку

видно було стайню, а побіч неї вхід до саду.

— Простірно-то, простірно, — відказав Герман, — але, правду кажучи, троха мов пусто. Видите, чоловік уже в таких літах, коли йому не досить себе самого, коли рад би бачитися серед цілої купи маленьких, веселеньких...

— О, так, так, — перервав Леон, — се іменно й мені зараз прийшло на думку. Справді, що ту жити серед купи молодого потомства, то був би рай, правдивий рай!...

— А тепер що? — говорив далі Герман. — Син наш у Львові... Ну, треба, щоби молодий чоловік замолоду чогось навчився...

— Певно, певно!

— А ми з жінкою, двоє нас, а ще вона хоропита... признайте, що часом чоловікові прикро робиться.

Вони ввійшли до покоїв.

— Правда? — казав Герман. — Тихо, як в могилі... Слуг не держимо много: візник, кухарка та й покоївка, більше нам не треба. І так ту цілий день. Мене звичайно й так рідко коли дома видають, все діла.

— Ой, так, так, — сказав Леон, — важке наше життя. Говорять: що хибує капіталістові, — нероба, жие собі та гроші згортує. А тут би вони поглянули, пожили кілька день нашим життям, то, певно би, відкинулися й тих капіталів, і того життя.

— О, певно, ручу вам! — потвердив Герман. — Хоть в тій хвилі й мигнула йому по голові збиточна думка, що прецінь при всій тій тяжкості, при всіх недогодах життя якось ні один капіталіст не кинув ще добровільно свого маєтку ані не помінявся ним за палицю й торби жебрацькі.

Герман перейшов із своїм гостем уже три покої. Всюди було тихо і пусто. Він шукав своєї жінки, але не міг її доглянути. Перейшли до четвертого покою, обширного, як маштарня. Герман озирнувся, і тут не було нікого.

— Що за диво, де вона поділася? — сказав півголосом Герман, коли втім із сусіднього покою, спальні його жінки, почулось йому щось, немов голосне хлипання.

— А се що? — сказав він, прислухуючись.

— Чи не плаче хтось? — сказав, і собі ж наслухуючи, Леон.

— Будьте ласкаві, коханий сусідо, сядьте ту, спочиньте хвилю, ось, прошу, перегляньте альбум моїх знайомих, може, побачите й собі знакомі лиця... І перепрашаю вас, що вийду на хвилю, погляну, що се такого...

— Але ж прошу, прошу, — відказав Леон, сідаючи на кріслі коло круглого стола. Він узяв альбум до рук, але не мав охоти переглядати його. Хвилю сидів без руху і думки. Розігравша хвиля його фантазії нараз ізсякла, втихла під впливом сеї тиші, сього немов могильного холоду, який панував в тім домі. Він сам не знав, чому ся тиша йому не подобалась.

— Тьфу до чорта, якась мов розбійницька коршма, аж чоловікові моторошно!... Здається, що от-от хтось випаде з-за дверей і вхопить тя за горло. А ще й, ті образи, такі глупі морди! Тьфу, я би того й на хвилю не стерпів. А йому що, жие собі, як миш в ходаці, та й не дбає ні про що!...

Він почав прислухуватись, що діється в сусіднім покої, де пішов Герман, але не чув зразу нічого більше, як все те ж саме хлипання.

— Добрий знак на початок... — воркотів він далі. — Входжу сюда з такими надіями, а тут якась мара чи конає, чи що... То, певно, вона сама. Чув я, що гадра послідня... Та що діяти, для інтересу треба в'язатися й з такими!

Знов слухає. Гомін. Се Герман говорить щось, але що — не чути. Шелест якийсь. Мовчанка. Знов гомін і хлипання. Нараз луск, мов удар чимось твердим о підлогу, і проразливий жіночий крик: «Розбійнику! Кровопийце! Проч мені з очей! Проч, най тя не виджу на свої очі!»

Леон аж підвергся на кріслі. Що се такого? Він почав слухати далі, але тепер уже за писком та стукотом не міг розібрати слів. Міркував тільки, що якісь страшні

прокляття, наруга і обвини градом летять на Германову голову, але за що, про що, того не знав.

Не знав сього і Герман! Увійшовши до жінчиної спальні, побачив, як вона, розкидана і розхристана, лежала на софі з видом конаючої і хлипала. З її очей текли сльози і промочили вже широкий кружок на обоі софи. Герман зчудувався і не знав, що думати на такий вид. Жінка, бачилось, не запримітила його входу, не рушалась, тільки груди її то підносилися, то опадали поривисто, мов у великій натузі. Герман боявся підступати до неї, знаючи її круті нориви, але далі зібрався на відвагу.

— Рифко, Рифко! — сказав він стиха, зближаючись до неї.

— Чо хочеш? — спитала вона, бистро повертаючи головою.

— Що тобі сталося? Чого плачеш?

— Чо хочеш? — повторила вона з притиском. — Хто ту з тобою прийшов?

— Та ніхто не прийшов. Ади, нікого нема.

— Не бреш! Я чула, що вас два. Хто то такий?

— Леон Гаммершляг.

— А він за чим?

— Таж знаеш, у нього нині закладини були, просив мене...

— Але за чим його сюда принесло?

— Слухай, Рифко, — почав Герман, видячи, що вона немов утихомирилась трохи.

— Леон — багатий чоловік, добрий чоловік, голова неабияка...

— Чи кажеш ти раз, чого він ту прийшов, чи ні? — перебила його Рифка, стискаючи кулаки.

— Адже чувш, що кажу. Тільки послухай. Леон, кажу, багатий чоловік. А жінки у нього нема, тільки одна донька. Чуеш, Рифко, ти знаєш його доньку Фанні? Правда, що дівчина нічого?

— Ну?

— Знаєш, що каже Леон? «Сусідо, — каже, — у мене одна донька, а у вас один син...»

Герман не скінчив. На згадку про сина Рифка посиніла, задрижала вся, а відтак, шпурнувши набік стільчик з-під ніг, випрямилася і крикнула:

— Розбійнику! Кровопійце! Проч від мене! Проч з-перед моїх очей...

Герман остовпів. Він не знав, що се сталося з Рифкою, і лепетів лишень раз за разом:

— Але ж, Рифко, що тобі? Що ти робиш, Рифко?...

— Проч мені з очей, потворо! — верещала Рифка. — Щоби тя бог тяжко побив та покарав! Щоби ся земля під тобов розступила! Іди геть від мене! Ти, ти говориш мені про сина! Ти мав сина? Ти мав коли серце?...

— Але ж, Рифко, що з тобою сталося? Послухай!...

— Нічого мені від тебе слухати, кате! Щоби й бог тебе не вислухав на своїм суді! А хіба ти слухав мене, як я говорила: не треба дитину мучити школою, не треба дитину торопити проклятою практикою... А ти ні та й ні! Тепер маєш, маєш, чогось хотів!

— Ну, що сталося, Рифко? Я ні о чім не знаю!

— Не знаєш? Га, не знав би ти, що нині за день, нелюде якийсь. На, поглянь, дізнайся! На! — І вона кинула йому лист паперу. Герман дрижачими руками взяв пім'яте, слізьми промочене письмо, між тим коли Рифка, немов утомлена, важко дишучи, знов упала на софу, закрила лице долонями і тяжко плакала.

Письмо було зі Львова, від купця, у котрого практикував Готліб. Герман, муркотячи, читав: «Високоповажний пане! Сам не знаю, від чого зачати і як розповісти о тім, що тут у нас сталося. Ваш син, Готліб, уже три дні тому пропав, і всякі пошукування були дармі. Доперва нині рано удалось поліції найти його одіж, звиту докупи, в корчах на Пелчинській горі. Його ж самого досі ані сліду. Догадка була, чи не втопився в ставі, але досі не можна було дошукатись тіла. Приїжджайте якнайшвидше, може, удасться нам викрити, що з ним сталося. Впрочім, коли б дещо викрилося, заким ще ви дістанете се письмо, донесу телеграфічно!..»

Герман зирнув на дату письма: ще передучора! А телеграми не було, — значить, нічого! Він довгу хвилю стояв мов остовпілий, сам не знаючи, що з ним діється. Рифчин голосний плач знов його протверезив.

— Видиш, видиш, — кричала вона, — до чого ти довів свою дитину! Втопився мій синочок, втопився мій Готліб!... І чому тебе замість нього не залляла твоя проклята кип'ячка в якій-де бориславській безодні!...

— Боже мій, — сказав Герман, — жінко, май же розум, хіба ж я тому винен?

— Не ти винен? А хто ж такий? Може, я? Іди, людоіде, не говори нічого, не стій, ідь до Львова, може, ще де як мож буде його вирятувати або хоть тіло віднайти!... Боже, боже, за що ти мене таким чоловіком покарав, що свою власну дитину в гріб ввігнав! Та й коби ще тих дітей у нього много! А то одно-однісеньке було, та й того нема!... Ой-ой-ой, голово моя, розпукнися!...

— Та цить же, Рифко, чень, ще не так зле, як написано. Чуеш, що одну тільки одіж знайшли! А одіж що? Одіж міг скинути...

— А скинув би ти з себе шкіру твою погану!... Ти ще мені договориєш, дорізуєш мене, нелюде! О, я знаю, що тебе то мало обходить, що твого сина десь там у воді риби ідять! Тобі що! Але я! Мое серце краєся, мое серце чув, що все пропало, нема мого синочка золотого, нема, нема!...

Герман бачив, що з жінкою ніщо говорити, бо й так до ладу з нею не договоришся. Він кинувся чим борше наказати візникові, щоб збирався в дорогу, запрягав коні. Тоді до Дрогобича не було ще залізниці. Хотячи іхати до Львова, треба було возом іхати до Стрия, бо аж відтам ішла залізниця до Львова.

Проходячи через великий покій, Герман зирнув набік і побачив Леона, котрий усе ще сидів на кріслі, мов на терню, чув розмову, переривану наглими вибухами плачу або хлипання, але все ще не знав, що таке сталося з його «сусідами» і що воно значиться. Герман аж тепер пригадав собі Леона, про котрого за криком жінки та власним нещастям зовсім був позабув.

— А, коханий сусідо, — сказав він, зближаючись до Леона, — даруйте, але нещастя...

— Боже, що з вами сталося? — скрикнув Леон. — Ви бліді як полотно, дрожите, ваша жінка плаче, що се таке?

— Ех, і не питайте, — сказав стиха Герман, — нещастя, мов грім з ясного неба, спало на наш дім, і то так несподівано, що я ще й досі не знаю, чи то все мені сниться, чи дійсна правда.

— Але кажіть же, боже мій, — і нема ніякої ради?

— Яка на те рада! Хто воскресить мертвого!... Пропало, пропало мое щастя, моя надія!

— Мертвого?

— Отак! Мій син, мій Готліб, не жие вже!

— Готліб! Що ви кажете? Чи се може бути?

— Пише зі Львова його принципал, що пропав десь. Кілька днів не мож було відшукати й найменшого сліду, аж вкінці поліція найшла його одіж в корчах на Пелчинській горі.

— А тіло?

— Ні, тіла не найдено.

— Ах, то, може, ще він жие!

— Тяжко, коханий сусідо! Я й сам так думав зразу. Але далі, розваживши його характер і все... все... я стратив надію! Ні, не бачити вже мені його, не бачити!...

Аж тепер, коли Герман улегшив своє серце тим оповіданням, з його очей потекли сльози. Він хоть і знав, що син його був зіпсутий і напівбезумний, все-таки знав також, що се його єдиний син, нащадник його маєтку. А ще саме нинішнього дня Леон вколисав був його серце такими солодкими надіями. Він починав уже думати, що хоть і сам Готліб не поправиться, то, може, гарна, розумна жінка, Фанні, зуміє бодай здержувати його примхи, взвичаїти його поволі до спокійного, розумного життя. А тепер нараз усе пирсло, мов булька на воді. Послідні ниточки любові вітцівської і сильні ниті самолюбства в його серці заболіли нараз — і він заплакав. Леон кинувся потішати його:

— Ах, коханий сусідо, не плачте! — говорив він. — Я знаю напевно, що ваш Готліб живий, що ще будете мати з нього потіху. Лиш не дайтеся підточувати тузі. Твердості, відваги! Нам, людям сильним, капіталістам, стоячим напереді свого часу, треба все бути твердими і незрушними!

Герман хитав головою на тоту бесіду.

— Що мені з того? — відказав він сумно. — Пощо мені тепер сили, капіталу, коли нема кому ним користуватися. А я — застарий уже!...

— Ні, не тратьте надії, не тратьте надії! — вговорював Леон, — Лиш швидко ідьте до Львова, — я вам ручу, що вам удасться його відшукати.

— О, коб-то бог дав, коб-то бог дав! — скрикнув Герман. — Правда ваша, поїду, мушу віднайти його, живого чи вмерлого!

— Ні, не вмерлого, а живого, — підхопив Леон. — І вже не лишайте його там, у того якогось купця, а привезіть сюда, всім нам на втіху, на радість! Так, коханий сусідо, так!...

В тій хвилі створилися двері зо спальні і до покою ввійшла Рифка, ще заплакана і вся червона, мов грань, її товсте, широке лице спалахнуло гнівом, коли побачила Леона. І Леон собі ж почувся якось не в своїй тарілці, коли побачив Германиху, високу, товсту і грізну, як жива кара божа. Але, криючи своє замішання, він в

пересадній чемності підбіг до неї, вклонився, протягнув лице для вираження смутку і вже отворив уста, щоб заговорити, коли Германиха, згідно оглянувши його від стіп до голови, коротко, але голосно спитала:

— А ти чо ту хочеш, заволоко?

Леон став ні в дві, ні в три на таке привітання. Далі на лиці його появилася холодна, силувана усмішка, і, ще раз кланяючись, він зачав:

— Справді, ласкава пані, дуже мені жаль, що я в таку невластиву пору...

— Але я питаю, чого ту потребуеш? — крикнула Рифка і глянула на нього з таким гнівом і погордою, що Леонові аж страшно зробилося, і він мимоволі мотнувся взад.

— Але ж перепрашаю, — сказав він, ще не тратячи відваги, — ми ту от з вашим мужем, а моім дорогим товаришем, укладали плани, — ах, які хороші плани, о нашій будущині, — і я вірю твердо, що бог нам допоможе діждати ще їх справдження!

— Вам? Бог допоможе? Людоіди якісь, дводушники! — воркотіла Рифка, а далі, немов оснувата, підоймила затиснуті кулаки вгору і кинулась на перепудженого Леона.

— Не підеш ти мені з дому, душогубе! — кричала вона. — Ти ще смієш роздирати мое серце, говорити мені свої дурниці, коли мій син через вас і ваші прокляті гроші зо світу пропав!... Проч ми з хати! Проч! А як ще раз поважишся ту вказатися, то ти видру ті безвстидні, гадючі очі! Розумієш?...

Леон зблід, скулився під градом тих слів і, не зводячи очей з грізної прояви, взадгузь ступав ід дверям.

— Але ж, жінко, Рифко, — вмішався Герман, — що тобі сталося? За що ображаєш нашого доброго сусіда? А чень, воно ще все не так, чень, наш Готліб жие і все те, о чім ми говорили, може сповнитися?

Герман надіявся тим потішити Рифку; показалося, що тільки дужче розлютив її на бідного Леона.

— А хоть би й так було, — крикнула вона, — то я волю десять раз побачити його мертвим, ніж бачити отсього поганина своїм сватом! Ні, ніколи, доки я живу, ніколи того не буде!

Оба мужчини стали хвилю мов задеревілі, не знаючи, що сталося Рифці і відки взялась у неї така встекла злість на Леона. А коли Рифка не переставала кричати, кидатися і прогонювати Леона з свого дому, той, скулившись і натиснувши циліндер на голову, вилетів з негостинних покоїв на подвір'я, на вулицю і, не обзираючись, дрижачи весь з несподіваного зрушення, пішов до міста.

— Боже, тота жінка справді здуріла! — воркотів він. — І вона мала бути свекрухою моєї Фанні? Таже вона, гадина сороката, заїла б її за один день! Щастя мое, що так сталося, що того... їх сина десь вирвало! Тьфу, не хочу мати з ними ніякого діла!...

Так Леон воркотів і спльовував дорогою. Йому аж тепер стало розумно, чому прочі багаті уникають Германа, нерадо бувають в його домі і, крім торгових та грошових, не мають з ним ніяких зносин. Але все-таки прикро було Леонові, що так сталося: жаль йому було тих блискучих надій і планів, котрими недавно й сам — упивався. Та тільки ж голова його плідна була на такі плани, а коли розпався один, він не довго жалував за ним, але швидко хапався другого. І тепер він живо покинув недавні мрії і старався вжитися в тоту думку, що "працювати" йому надалі не у спілці з Германом, але самому, без Германа або й против Германа. "Против! А! — думав він. — До того, певно, незадовго всилує мя й сам Герман, буде тепер старався ще більше шкодити мені".

Леон і сам не знав, для чого се видалось йому конечним, щоб Герман тепер мусив ворогувати з ним. Він і сам перед собою не був би одверто признався до того, що перекидав на Германа свою думку, що в серці його закипає якась дика неприязнь до Германа за образу, дізнану в його домі, за обалення його блискучих планів. Леон і сам собі не признавався, що се він іменно рад би був тепер шкодити Германові, показати йому свою силу, «навчити його розуму». Він не входив в причини, але вдумувався тільки в саму боротьбу, старався наперед представити собі її тисячні случайності, підходи, невдачі, щоб завчасу против них забезпечитися, щоб Германові впоперек дороги навести як мож більше завад і

некорисних обставин. І в міру того як хід його ставався повільніший, він чимраз глибше затоплювався в свої думки, чимраз тяжчі невдачі і страти наводив на Германа, упокорював того товстенького, спокійного, мов муром обведеного, багача, наводив на нього тривогу, аж вкінці — перед самим входом до дому — обалив його зовсім і враз з його скаженою жінкою вигнав з посліднього закутка — з дому на Бориславським тракті.

— А, так вам треба! — шепнув він, немов радуєчись їх розпуці, — аби-сь знала, чарівнице, як мені видряпувати очі!

В той самий час, коли Леон, затоплений в своїх мріях, радувався з цілковитого упадку дому Гольдкремерів і забирався до обраховування користей, які спадуть на нього з тої великої побіди, Герман сам в кареті вихром імчав улицями Дрогобича на Стрийський тракт. Він був іще зовсім блідий лицем, хвиля від хвилі почував якийсь холод за спиною і легку дрож в тілі, а в голові його думки мутились, і перевертались, мов вода на млиновім колесі. Нещастя впало на нього так несподівано, та й ще нещастя таке дивне та неперслідиме, що він вкінці порішив — не думати нічогосінько і ждати терпеливо, що з того усього вийде. Він постановив собі пробути кілька днів у Львові і ужити всіх можливих способів, щоби винайти сина і вияснити всю справу, чому і куди він пропав. За кілька днів він мусив їхати до Відня, куди його один торговий приятель телеграмою зазвав для залагодження важного діла, тикаючого нафтового промислу в Бориславі. Коли б, отже, в тих кількох днях не удалось йому у Львові добитися свого, то він рішив лишити справу в руках поліції, а сам таки їхати до Відня. Правда, жінка не казала йому вертати без сина, живого чи мертвого, — а о їзді до Відня в "нафтових" ділах вона й чути не хотіла, — але що жінка розуміє! Або ж то вона знає, що Герман хоть буде сам у Львові, а Готліба може й не відшукати, а гроші і без нього своє зроблять, коли ще можна що-небудь зробити. А в Відні йому бути конче треба, там діло без нього не піде. Таке роздумував Герман, котячись у кареті бистро гостинцем до Стрия. Хвиляста підгірська околиця пересувалась перед ним, не лишаючи в душі його ніякого сліду. Він ждав нетерпеливо, коли перед ним забілюються вежі Стрия; його нудили безконечні ряди беріз та рябин, посаджені по обох боках гостинця; він звільна почав успокоюватися, хитатися від одної стінки карети до другої, а вкінці, прилягти лицем до подушки, заснув.

По виїзді Германа Рифка кинулася знов на софу, хлипаючи та втираючи сльози, і кілька разів кинула очима на нещасне письмо зо Львова, тільки разів сльози наново починали плисти з її очей. Сльози лагодили її жаль, розливали всякі думки, вона давала уноситись їм, мов тихим хвилям, не думаючи, куди вони

несуть її. Хлипаючи та обтираючи сльози, вона забулась зовсім, забувала навіть про Готліба, про лист, про своє горе і чула тільки пливучі холодніючі сльози.

Де ділись ті часи, коли Рифка була бідною, робочою дівчиною? Де ділась тогочасна Рифка, проворна, працьовита, жартівлива і вдоволена тим, що мала? Ті часи і тота Рифка згинули безслідно, затерлися навіть в замороченій пам'яті теперішньої Рифки!...

Двадцять літ минуло, коли вона, здорова, крепка, робуча дівчина, одного хорошого вечора стрінулась случайно на улиці з бідним либаком — Германом Гольдкремером. Вони розговорилися, познайомились. Герман тоді починав непевним ще кроком іти до багатства; він мав зобов'язання при ліверунку до цісарського депо, і вже близько було йому все стратити, бо не стало йому грошей, щоб довершити все, до чого був зобов'язався. Почувши, що Рифка має зложених трохи грошей на віно, він сквапно оженився з нею, підрятував тим віном своє діло і добився великих зисків. Щастя усміхнулось йому і відтоді вже його не покидало. Багатство плило до його рук, і чим більше нагромаджувалось, тим менше були страти, тим певніші зиски. Герман увесь віддався тій погоні за багатством; Рифка тепер для нього стала п'ятим колесом у возі; він рідко бував дома, а як коли й завернув, то уникав її чим далі, то більше. І недаремно. Рифка змінилась за ті літа дуже, і змінилась не на користь собі, хоть, певно, без своєї вини. Можна сказати, що Германове багатство заіло її, підточило її моральну істоту. Зроду сильна й здорова, вона потребувала руху, роботи, діла, котрим би могла зайнятися. Доки жила в бідності, доти такого діла їй не хибло. Вона служила у багатших жидів, заробляла всіляко, щоб продержати себе і свою тітку, єдину своячку, що їй осталась після холери. Розуміється, що звичаєм убогих жидів, вона не одержала ніякого, навіть звичайного хайдерського образования. Тяжке життя і праця, звичайно одностайна і механічна, розвинули її силу, її тіло, але зовсім не ткнули її думки. Вона виросла в круглій невідомості і темноті духовій, не мала навіть тої природної спосібності та «розторіпності», яку звичайно стрічаємо у сільських дівчат. Тільки то, що було безпосередньо коло неї, то могла вона поняти, тим могла зайнятися, — поза тим нічо не розуміла. Такою взяв її Герман.

Любові між ними не було. Правда, зразу молода, здорова природа обоїх притягала одно до другого, — нерозвиті чуття і думки наразі й не бажали нічого більше, крім простої тілесної розкоші. Та й то цілими днями вони звичайно не видалися, — тим приємнішою була зате стріча вечором, ім уродилась тоді донька, котра однако ж швидко померла, — здається, через неосторожність

самої матері вночі. Тоді ще Гольдкремери вважалися за бідних: Герман уганявся по цілих днях по місту або по околишніх селах, Рифка господарила дома, варила, прала, рубала дрова, шила і мила, — одним словом, жила робітницею, так, як і досі. І се була ще найщасливіша пора її життя замужем. Перша дитина, також здорова і гарна дівчинка, дуже її тішила і також чимало причинювала їй роботи й заходів. Чим більше Рифка робила та запопадала, тим ставала здоровішою і веселішою. Правда, вона сама не знала, що се іменно з праці, і частенько жалувалась перед чоловіком, що не має ніколи й хвили віддиху, що тратить здоров'я, повторюючи більше звичайні бесіди других жінок, аніж говорячи з власного переконання і з власної потреби.

Нещастя хотіло, щоб ті її бажання аж надто швидко сповнилися. Герман розбагатів, закупив вигідний і обширний дім на Бориславськiм тракті, наняв прислугу, якої гребувала Рифка, — і їй зразу немов полегшало. Ходила по тих покоях, на котрі недавно ще несміло поглядала з ulиці, приглядалася образам, меблям, дзеркалам та обоям, порядкувала в кухні, зазирала до спіжарні, але швидко пізнала, що все те її ходження і зазираання було непотрібне. Герман сам видавав слугам усе по рахунку і за найменшу недокладність грозив прогнанням зо служби, — тож при невеличкім господарстві, яке у них велось, не було що боятись окрадування через слуги. Нанятий кухар розумівся на вариві далеко ліпше, ніж сама пані, а її ради та розпорядки приймав з чемною насмішкою. Переставляти меблі і перевішувати образи їй швидко навкучилось, — і от тепер-то почалась нова, страшна доба її життя. Вона досі не знала, що таке нуда — тепер нуда просякла її до кості. Вона то волочилася по широких покоях, мов заклята, то сиділа в кухні, балакаючи з службою, то лежала цілими годинами на софі, то виходила на вулицю і вертала швидко додому, не можучи найти собі ніякого заняття, ніякої роботи, нічого, що би піддержувало в яким-небудь руху її нерви і мозок. Служба супроти неї була мовчазлива, знаючи її дразливість за леда яке слово. В чужих домах вона бувала рідко, та й всюди обходились з нею дуже холодно. Впрочім, всякі відвідини були для неї мукою. Серед нових кружків людей, в котрі так напруго ввело її багатство мужа, вона чулась зовсім чужою, не вмiла повернутися, не знала, що говорити, не розуміла ані їх компліментів, ані ідких притиків а своїми грубими дотепами та простими замітками будила тільки сміх. Швидко вона похопилась, що вона справді стається тільки посміховищем тих людей, і перестала зовсім бувати в товариствах, перестала приймати у себе чужих людей, крім кількох старших жінок. Та й ті незадовго поображувались за її дразливість та наглі, непогамовані вибухи і перестали бувати. Рифка осталась сама, мучилась і билась, мов звір лісовий, запертий у клітку, і ніяк не розуміла що се їй такого сталося, її нерозвита думка не могла ані дійти до причини того стану, ані найти з нього вихід, найти яку-небудь діяльність, яке-небудь заняття

для своєї здорової, крепкої натури, що лишена без усякого діла, без усякого живішого інтересу до життя, сама в собі з'їдалась і попеліла, вибухала хіба надмірним, безумним гнівом за леда дрібною причиною. В міру того як Рифка відвикала від праці, праця ставалась їй чимраз ненависнішою і тяжчою: вона не могла пересилувати себе, щоб прочитати аби одну книжку, хоть перед кількома літами тітка навчила була її трохи читати. Нуда застелювала все перед її очима сірою, непринадною опоною, і вона ставалась чимраз самотніша в світі, опадала чимраз глибше на дні тої пропасті, яку круг неї і під нею викопало багатство її чоловіка і котрої ані вона, ані її чоловік не вмiли заповнити ні сердечною любов'ю, ні розумною духовою працею.

От в такій-то порі вродивсь Рифці син — Готліб. Лікарі зразу не обіцували йому життя. Дитина була хоровата, раз на раз кричала та плакала, а слуги в кухні пошіптували собі, що се якесь "відмінча". Але Готліб не вмер, хоть і не стававсь здоровішим. Зато матері його хоть на якийсь час світ роз'яснився. Вона цілими днями бігала, кричала, суетилась коло дитини і почувалась нараз здоровішою, менше дразливою. Нуда пропала. І рівнобіжно з тим своїм виздоровленням вона тим сильніше полюбила свого сина, чим той був слабший і докучливіший. Недіспані ночі, ненастанна грижа та захід коло нього — все це робило їй Готліба дорожчим, милішим. З часом хлопчина трохи ніби одерз, одужав, але зразу вже видно було, що його духовні спосібності будуть далеко не блискучі. Він ледве в другім році ймився ходити, а ще в третім році лепотів, як шестимісячна дитина. Зато, на радість матері, почав їсти добре, немов через три перші роки дуже проголоднівся. Животик у нього все був повний і надутий, як бубон, а скоро тільки трохи зголоднів, сейчас починав верещати на всю хату. Але чим більше підростав Готліб, тим поганші робились його норови. Він кождому мусив докучити, все псував, що далось зіпсувати, і ходив по покоях, мов яка помана, визираючи тільки, де би міг чого причепитися. Мати любила його без пам'яті, тряслась над ним і у всім волила його волю. Її нерозвинута голова та довго придавлене чуття не могли вказати їй другогій дороги для проявлення материнської любові; вона ніколи й не подумала о розумнім вихованні дитини, не дбала ні про що, крім того, щоб сповнити кожде її бажання. Слуги боялись малого Готліба, як огню, бо він любив ні з сього ні з того причепитись і або роздерти одежину, похляпати, вдряпнути, вкусити, або, коли сього не міг зробити, починав кричати щомоці, на крик прибігала мама, і бідна людина малась тоді ще гірше. Сварка і штовханці — то була ще найменша кара, а то лучалось, що служницю сейчас вигоняно зо служби. Герман знов не любив сина, вже хоть би тому, що і в ті рідкі дні, коли бував дома, через нього не мав ніколи супкою. Малий Готліб зразу боявся батька, але коли кілька разів мати за нього завзято стялася з вітцем і отець уступив, хлопець своїм дитячим нюхом прочув,

що й тут йому воля, бо мати оборонить, і почав виступати против вітця чимраз сміліше. Се лютило Германа, але позаяк жінка у всім потакувала синові і готова була дати собі й око виймати за нього, то він не міг на те нічо порадити, і се ще підносило його неохоту і до жінки, і до сина. Розлад в родині ще збільшився, коли прийшлося дати Готліба до школи. Розуміється, що кілька днів перед записом Рифка плакала над своїм сином, немов то його поведуть до різниці; вона розмовляла з ним, немов прощаючись навіки, розповідала йому, які-то там острі люди, ті професори, і наперед уже грозила їм, коли котрий поважиться ткнути її золотого синочка: вона наказувала йому, як скоро хто в школі чим-небудь образить або покривдить його, щоб зараз пожалувався їй, а вона покаже професорам, як мають з ним обходитися. Одним словом, Готліб, не будши ще в школі, мав до неї вже таку відразу, немов се якесь пекло, винайдене злими людьми навмисне на то, щоб мучити таких, як він, «золотих синочків».

Зато Герман ударився в другий бік. Він пішов до ректора отців василіанів, котрі в Дрогобичі держали тоді одну головну школу, і просив його давати позір на Готліба, щоби вчився і привикав до порядку. Він розповів, що хлопець розпещений мамою і зіпсутий, і просив держати його остро, не щадити грозьба, навіть кари і не зважати на те, що може говорити і робити його жінка. Додав навіть, що коли б того було треба, він винайде для Готліба окрему квартиру поза домом, щоб усунути його з-під шкідного впливу матері. Отець ректор немало здивувався такою бесідою Германа, але швидко й сам побачив, що Герман говорив правду. Готліб не тільки зроду був мало спосібний до науки, але його початкове домашнє виховання було таке погане, що отці професори, певно, з ніким ще не мали тільки гризоти, що з ним. Щохвилі ученики, товариші Готліба, прибігали жалуватися на нього: сьому він роздер книжку, другому підбив око, третьому викинув вікном шапку в монастирський город. Коли хто в коритарях і в класах робив найбільше крику і стуку, то певно Готліб. Коли хто під час науки бурчав або стукотів під лавкою, то також він. Коли хто в цілім класі смів сваритися з професором, вийти з години, ще й дверми гримнути, то також він. Професори зразу не знали, що з ним діяти; вони день у день жалувалися ректорові, ректор писав до вітця, а отець відписав коротке слово: "Бийте". Відтоді посипались на Готліба кари та буки, котрі хоть про око трохи ніби втишили, скрушили його круті норови, але довели його до скритості і завзятої злості і так до решти зіпсували його моральну істоту. Ледве в семи чи восьми літах Готліб скінчив чотирикласову нормальну школу і, прибитий морально, нерозвинений духовно, з безграничною відразою до науки і злістю до людей, а особливо до вітця, вступив в гімназію. Але тут він в трьох роках не скінчив ще й другого класу, коли поганій і темний случай з вітцем перервав назавсіди його шкільну науку.

Але хто знає, чи ті літа нещасливої шкільної науки не були тяжчі і нещасливіші для Рифки, ніж для самого Готліба. Раз те, що школа на більшу часть дня розлучувала її з сином і через те втручувала її наново в бездонну пропасть бездіяльності і нуди. А потім і те, що вічні жалі та плачі Готліба ще більше лютили й роздразнювали її. Зразу вона, мов ранена левиця, бігала день у день до отців василіанів, нарікала на несправедливість і неспосібність учителів, кричала і кляла, аж поки ректор не наганьбив її і не заборонив приходити більше. Відтак задумала була упертися на тім, щоб відібрати Готліба від василіанів і дати до якої іншої школи, але швидко роздумала, що іншої школи в Дрогобичі не було, а давати Готліба до якого другого міста, між чужих людей, — о тім вона й помислити не могла без страху. В тій безвихідній матні вона довгий час билася, мов риба в саку, і не раз цілими днями сиділа на софі, плачучи та думаючи, що ось, може, десь тепер у школі тягнуть її сина, сіпають, покладають на лавку, б'ють, — а тоді вона голосно проклинала і школу, і науку, і чоловіка-ката, котрий навмисно винайшов таку муку для сина і для неї. Ті вибухи чуття ставались чим далі, тим частіші і довели її вкінці до ненависті против усіх людей, до якогось ненастанного роздразнення, готового в кожній хвилі вибухнути дикими прокляттями. Тепер уже Рифка й не подумала йти в товариство або чим-небудь розривати свою нудь; вона, мов заклята, волочилася по домі, і ніхто із слуг без крайньої потреби не смів указатись їй на очі. Той стан дійшов до крайності, коли Герман два роки тому нараз відвіз Готліба до Львова і дав до купця. Рифка зразу дуріла, рвала на собі волосся, бігала по покоях і кричала за сином — пізніше успокоїлась трохи і довгі місяці сиділа день у день мовчки, мов дикий звір у клітці. Самота і пустота круг неї і в ній самій стали ще страшніші, — навіть чоловік боявся приступати до неї і старався цілими днями не бувати дома. І серед усеї тої тьми в серці Рифки горів лиш один огонь — безумна, сказати б звіряча, любов до Готліба. Тепер зависна доля наважилась видерти їй і сю послідню опору, затерти в її серці і сей послідній знак чоловіцтва. Удар трафив Рифку страшенно, і що вона в тій хвилі не зійшла з розуму, се було лиш для того, що не могла дати віри своєму нещастю.

По виїзді Германа вона так і застила на своїй софі. Ніякі думки не ворушились в її голові, тільки сльози пили. Весь світ щез для неї, світло померкло, люди вимерли, — вона чула тільки ским'ячий, ненастанний біль у серці.

Нараз вона зірвалась і задрижала цілим тілом. Що се такого? Що за шум, за стук, за говір долетів до неї? Вона заперла в собі дух і прислухувалась. Говір при вході. Голос служниці, котра немов свариться з кимось, не пускає до покою. Другий голос, різкий і гнівний, стук немов поваленого до землі чоловіка, тріск дверми,

тупіт кроків по покоях, ближче, чимраз ближче...

— Ах, се він, се мій син, се мій Готліб! — скрикнула Рифка і кинулась ід дверям, назустріч. В тій хвилі створилися двері, пхнуті сильною рукою, і перед нею став — зачорнений, в пошарпаних чорних шматах вуглярчук.

Рифка мимоволі скрикнула і пруднулася взад. Вуглярчук глядів на неї гнівними великими очима, з котрих блискала лютість і ненависть.

— А що, пізнаеш мене? — проговорив він різко, і в тій хвилі Рифка, мов безумна, кинулася до нього, почала стискати і цілувати його лице, очі, руки, плачучи й сміючись.

— Так се таки ти? То я не помилилася! Боже, ти жиеш, ти здоров, а я вже мало не вмерла! Синочку мій! Коханий мій, ти живий, живий!...

Викрикам не було кінця. Рифка потягла вуглярчука на софу і не випускала з обнять, поки він сам не вирвався. Поперед всього, чуючи кроки надходячої служниці, він замкнув двері і, обертаючися до матері, сказав:

— Накажи тій проклятій малпі, най си йде до чорта, бо їй розіб'ю її пустий череп, як ми сейчас відси не вступиться!

Рифка, послушна синові, наказала крізь замкнені двері служниці, щоб ішла до кухні і не виходила, аж її закличе, а відтак почала знов обнімати і пестити сина, не зводячи й на хвилю очей з його надутого замурзаного лица.

— Мій синочку, — почала вона, — що се з тобою? Що ти зробив?

І вона почала обзирати його з виразом безконечного жалю, немов ся вбога одіж була смертельною раною на його тілі.

— Ага, а ви думали, що я так і до смерті буду терпіти у того проклятого купця! — крикнув Готліб, тупаючи зо злості ногами і вириваючись з обнять матері. — Ви гадали, що я не посмію мати свою волю! Га!

— Але ж, золото мое, хто так гадав! — скрикнула Рифка. — То хіба той нелюд, твій отець, так гадав!

— А ти, ні?

— Я? Господи! Синочку, я би крові своєї не жалувала для тебе. Кілько я наговорилося йому...

— А він куди поїхав? — перервав їй Готліб.

— Та до Львова, шукати за тобою.

— А, так, — сказав Готліб з усміхом вдоволення, — то най же си шукає!

— Але як же ти прибув сюди, любчику?

— Як? Не видиш? З вуглярами, що вертали зо Львова.

— Бідна моя дитиночко! — скрикнула Рифка. — Та й ти з ними іхав цілу дорогу! То ти мусив назнатися біди, господи! Але швидко скинь тото паскудство з себе; я кажу принести води, обмийся, переберися!... Я вже тебе не пущу, не позволю, щоби той нелюд віз тя назад, — ні, нікуди! Скидай, любчику, тоту нечисть, скидай, я зараз піду найти для тебе чисте шмаття. А ти голоден, правда?... Почекай, я закличу служницю...

І вона встала, щоб задзвонити. Але Готліб силоміць затримав її.

— Дай спокій, не треба, — сказав він коротко.

— Але чому ж, синочку? Та чень же так не будеш...

— Ага, ти гадала, — сказав Готліб, стаючи перед нею, — що я на то тільки вирвався зо Львова в тих лахах, на то тільки плівся з вуглярами п'ятнадцять миль, щоби, скоро сюди, знов датися вам в руки, датися заперти в яку там клітку та ще на додаток слухати ваш крик та ваші науки? О, не буде того!

— Але ж, синку, — скрикнула, блідіючи і дрижачи з тривоги, Рифка, — що ж ти хочеш робити? Не бійся, ту дома я за тебе стою, ніхто тобі нічого не вдіє!

— Не потребую твого стояння, я собі сам за себе постою!

— Але що ж ти будеш діяти?

— Буду собі жити, як сам захочу, без вашої опіки!

— Господи, таже я ти не бороню й дома жити, як сам хочеш!

— Ага, не борониш! А най-но лиш де вийду, забавлюся — зараз питання, плачі, чорт знає що!... Не потребую того. А ще як він приїде, — о, то би я виграв!

Рифку щось немов за серце стисло на тоті слова. Вона чула, що син не любить її, не терпить її пестоців, і тее почуття навело на неї страх, немов в тій хвили тратила сина другий раз, і вже назавсідиди. Вона недвижно сиділа на софі, не зводячи з нього очей, але не могла й слова сказати.

— Дай ми грошей, я собі потрафлю сам жити на свою руку, — сказав Готліб, незважаючи на її чуття.

— Але де ж ти підеш?

— Тобі нічо до того. Я знаю, що ти би зараз сказала йому, скоро приїде, а він би казав мене шандарами привести.

— Але ж богом кленуся, що не скажу!

— Ну, то й я тобі не скажу. Нащо маеш знати? Давай гроші!

Рифка встала і створила бюрко, але грошей у неї не було ніколи много. В бюрку найшла тільки 50 ринських і подала їх мовчки Готлібові.

— Та що тото! — сказав він, обертаючи в руках банкнот. — Жебракові якому даеш, чи що?

— Більше не маю, синочку, подивися сам. Він зазирнув до бюрка, перерив в нім усе, а, не найшовши більше грошей, сказав:

— Ну, най і так. За кілька день вистарайся більше.

— То прийдеш? — спитала мати радісно.

— Буду видіти. Як його не буде, то прийду, а ні, то пришлю кого. Як покаже від мене знак, то дай му гроші в запечатаній пачці. Але пам'ятай си, — і тут Готліб зніс грізно перед нею кулаки, — нікому о мні не кажи ані слова!

— Нікому?

— Нікому! І то ти наказую! Ані йому, ані слугам, нікому! Най ніхто в Дрогобичі не знає про мене. Хочу, щоби ми ніхто не докучав. А як скажеш кому, то пам'ятай собі!

— Але ж, синочку, ту тебе виділа служниця.

— Тота малпа? Скажи, що післанець від кого, або що! Кажи що хочеш, лиш о мні ані слова. А якби він дізнався, що я живий і ту приходжу, або якби хто слідив мене, або що, то пам'ятай собі:

такого вам нароблю лиха, що й не спам'ятаєтеся. Хочу жити собі на свою руку, та й годі!

— Боже мій! — скрикнула Рифка, заламуючи руки. — Доки ж так будеш жити!

— Доки мені ся схоче!

І з тими словами Готліб підійшов до вікна, отворив його, немов хочачи поглянути в сад, і в одній хвилі скочив вікном надвір. Рифка зірвалася, скрикнула, підбігла до вікна, але Готліба вже й сліду не було. Тільки високі лопухи в саді шелевілися, немов щось тихо між собою шепочучи.

В тій хвилі вбігла служниця, бліда і залякана, до покою обіч спальні і почала кричати:

— Пані, пані!

Рифка живо отямилась і створила двері.

— Пані, що вам такого? Ви кричали, кликали мене?

— Я? Тебе? Коли? — питала Рифка, почервонівши, мов грань.

— Та тепер. Мені здавалося, що пані кричали.

— То в твоїй дурній голові кричало, малпо якась! Марш до кухні! Чи я ти не казала аж тоді приходити, коли тя закличу?

— Але мені здавалося, що мя пані кличуть? — несміло закинула служниця.

— Марш до кухні, коли ти кажу, — крикнула Рифка, — і най ти на другий раз не здаєся нічо, розумієш?...

III

Минуло вже три неділі від закладин. Леонів дім швидко здвигався догори: підвалини були вже положені, і фронтowa стіна з тесаного каміння зносилася вже на лікоть понад землю. Будовничий наглядав за роботою, а в перших днях і сам Леон цілими днями тут просиджував, нипаючи в кожний кут і всіх понукуючи до поспіху. Але се недовго тривало. Якесь нагле діло покликало Леона до Відня, а хоть без нього робота й не йшла повільніше, то прецінь робітники якось легше відотхнули, не видячи над собою тої вічної змори.

Одного ранку, ще перед шостою годиною, кілька робітників сиділо на дилинах та камінні, ждучи, аж закалатають до роботи. Вони гуторили о тім, о сім, поки прочі робітники сходилися. Ось прийшов і будовничий, оглянувся довкола і остро крикнув:

— А що, всі ви ту?

— Всі, — відповів майстер мулярський.

— Зачинати роботу!

Один робітник закалатав. Зворухнулось усе на плацу. Муляри плювали в руки і брали відтак оскарби, кельні та молотки; хлопці та дівчата, наняті до ношення цегли, стогнучи згинали плечі і накладали на себе дерев'яний прилад до ношення цегли, втикаючи два довгі кілки по обох боках шиї, немов у ярмо; теслі помахували блискучими топорами; трачі лізли на кобильниці; велика машина людської робучої сили зо скрипом, стогнанням та зітханням почала входити в рух.

Втім, улицею, від ринку надійшов ще один робітник, скулений, нужденний, схорований, і завернув на плац будови.

— Дай боже добрий день! — сказав він слабим голосом, стаючи близь майстра. Обіздрівся майстер, поглянули й другі муляри.

— То ти, Бенедю? Ну, що ж ти, здоров уже?

— Та ніби здоров, — відказав Бенедьо. — Нема коли слабувати: видите, мати стара, слаба, не їй мене заходити!

— Ну, а зможеш же ти робити, чоловіче? — спитав майстер. — Таже ти виглядаєш, як який небіжчик, куди тобі до роботи!

— Га, що діяти, — відповів Бенедьо, — що зможу, то буду робити. А троха розмахаяся, то чень і сам поправлюся та окріпну. А місце чень ту буде для мене?

— Та воно би то... як же, бути буде, рук треба якнайбільше, бо пан квапить з будованням. Піди та замельдуйся будовничому та й ставай до роботи.

Бенедьо положив свій мішок з хлібом та мулярським знаряддям набік і пішов шукати будовничого, щоб йому оповіститися, що прийшов на роботу.

Пан будовничий якраз лаяв якогось теслю за те, що негладко обтісував платов, коли Бенедьо підійшов д'ньому з капелюхом в руці.

— А ти що, чому не робиш, а волочишся? — гримнув будовничий на Бенедя, не пізнавши його зразу і думаючи, що се котрийсь із щоденних мулярів прийшов до нього з якою просьбою.

— Та я хочу стати, лиш прийшов пану будовничому оповістися, що я вже подужав і вийшов на роботу. Та й просив би-м визначити мені, де маю ставати.

— Подужав? А, то ти нині перший раз?

— Ні, прошу пана будовничого, я вже ту був на роботі, тільки що при закладах мене підойма скалічила.

— А, то ти? — скрикнув будовничий. — То ти тоді наробив нам біди, а тепер ще сюди лізеш?

— Та якої біди, прошу пана будовничого?

— Мовчи, дурню, коли я говорю! Впиваєся, не вступився на час, а мені ганьба! Скоро що, зараз усі до будовничого: він винен, не дбав на людське життя, не вмів камінь спустити! Ні, досить уже того, я таких робітників не потребую більше!

— Я впився? — скрикнув здивований Бенедьо. — Пане будовничий, я ще, відколи жию, не був п'яний... Хто вам то сказав?

— О, так, тобі лиш повір, то ти готов присягатися, що й не знаєш, як виглядає горілка. Ні, пуста твоя робота — присягайся, як хоч, я тебе на роботу не прийму!

— Але ж, пане будовничий, майте бога в серці! Що я вам винен! Я ту своє здоров'я стратив, ледво троха видужав, а як ви мя тепер наженете, то де я собі зароблю, хто мя прийме?

— А най тя приймає хто хоче, мене то що обходить! Мені прецінь вільно приймати або не приймати на роботу, кого мені подобавсь!

— Але ж бо я ту вже прийнятий, а що мене не було три тижні, то прецінь не моя вина. Я вже не кажу нічо о тім, що я болю витерпів, ані не жадаю нічо за той час, хоть певно, що якби мені добрі люди не були допомогли, то був би-м враз із матір'ю загиб з голоду, ну, але тепер чень же мені належиться тутка робота!

— Га-га-га! Належиться! Адить, як він собі виміркував! А чи ти знаєш, дурний мудю, що ти ту кожний день, кожду годину на моїй ласці робиш? Як я не схочу, та й тебе нема, нажену тя, та й іди тоді процесуй мене!

На таку мову Бенедьо не найшов уже ніякої відповіді. він понурих голову і мовчав, але слова будовничого глибоко запали йому в душу. Правда, він і досі не раз чував таки слова, але ніколи досі вони так не вразили його, ніколи не визвали в його душі такого голосного почуття несправедливості та притиску. «Невже ж се правда? — думалося йому. — Невже ж робітник завсігди робить на его ласці? А коли робітник сяк-так жив, то, значиться, також тільки з его ласки? А з чиеї ж ласки мене скалічила підойма? А коли він раз у раз такий ласкавий на робітника, то чия ж ласка тепер виганяє мене з зарібку на голодну смерть? Та ні, щось воно, бачу, не так! Чи будовничий держав мене досі при життю, о тім я не знаю, але то знаю, що з его ласки я скалічений, слабий і без роботи!»

— Ну що, — перервав його гадку будовничий, — чого ж ти стоїш? Забирайся відси!

— Та я пану ту місця не застою, заберуся. Лиш усе-таки мені здався, що то не так повинно бути, як пан кажуть.

— Що, що? Ти мені хочеш науку давати? Ну, добре, ну, кажи, як повинно бути?

— Ви, пане, повинні знати, що й ви так само слуга, як я, що коли би вас не наймили до роботи так, як мене, то й ви би мерли з голоду так, як і я.

— Ха-ха-ха! Ти, певно, на берлозі лежачи, такого розуму набрався! Ну, ну, говори далі, як ще повинно бути?

Будовничий стояв перед Бенедьом, узявся за підбоки і сміявся, але його здорове лице, червоне, як буряк, показувало, що злість у нім кипіла і в кожній хвилі готова була вибухнути з-поза силуваного сміху. Але Бенедьо не зважав ані на його сміх, ані на його злість. Почуття дізнаної кривди додало йому сміливості.

— А так іще повинно бути, — сказав він твердо, — щоби ви, пане будовничий, не збиткувалися над бідним робітником і не дорікали йому берлогом, бо ще хто знає, що й вас може чекати.

І затим, не чекаючи на відповідь будовничого, Бенедьо відвернувся від нього, взяв свій мішок, сказав прочим робітникам: «Бувайте здорові, браття», — і вийшов з плацу на вулицю.

А тепер куди? Бідний Бенедьо всю надію покладав на тоту роботу. Він знав, що такого слабого деінде не приймуть. А тепер, коли й ця послідня надія розвіялась, він став на вулиці, мов прибитий, не знаючи, куди повернутися. Додому йти? Там стара мати чекає на його заробок. Іти шукати роботи? Але де? Нівідки не видно було надії. Коли втім прийшло йому на гадку вдатися до вищого пана, ніж будовничий, — до самого Леона, і просити його, щоб прийняв на роботу.

Коли він все те роздумував, стоячи на улиці перед плацом, де будувався дім, надбіг післанець, котрий голосно закликав, щоби пан будовничий ішов до пана. Будовничий здивувався і запитав, чи пан уже приїхав з Відня?

— Приїхав учора вночі і просить, щоби пан швиденько прийшли до нього.

Будовничий, а за ним і Бенедьо пішли до Леона. Той ходив по подвір'ї, а побачивши підходячих, пішов супроти них.

— Маю з паном невеличке дільце, — сказав він, привітавши будовничого, по чім, звернувшись до Бенедя, спитав:

— А ти за чим?

— Та я, прошу пана, хотів би стати на роботу, — сказав Бенедьо.

— То не до мене належить, проси пана будовничого.

— Я вже просив, але пан будовничий не хочуть...

— Розуміється; що не хочу, — вмішався будовничий. — То той сам, — сказав він, звертаючись до Леона, — котрий при закладинах зістав скалічений через своє недбальство. Що мені з такого робітника! Та й, впрочім, він тепер слабий, а я робітників маю досить.

— Ага, то той сам! — нагадав собі Леон. — Гм, воно б то випадало щось для нього зробити, будь-що-будь. — І додав, звертаючись до Бенедя: — Ну, ну, якось-то буде, зажди ту, поки тя не закличу. От ту сядь на ганок та й посидь.

Довго вони оба бесідували. Бенедьо за той час сидів на ганку і грівся на сонці.

Аж ось по якімось часі вийшов будовничий, якийсь трохи кислий, і, не звертаючи уваги на Бенедя, пішов. По кількох хвилях вийшов і Леон.

— Ти потребуеш роботи? — спитав він Бенедя.

— Та певно, прошу пана, чоловік з роботи жие, то робота для нього то само, що жите.

— Та-бо, видиш, будовничий не хоче тя мати ту в Дрогобичі. Але ти не журися, я зачинаю зараз будувати в Бориславі новий млин паровий, то вже там будеш мати роботи досить.

— В Бориславі?... Млин паровий?... — зачудувався Бенедьо, а далі змовчав, не сміючи вдаватись з таким паном у розмову.

— Ну, що ж тобі так дивно? — спитав, усміхаючись, Леон. — Млин, то млин, тобі, мулярові, все одно.

— Та я-то вже й сам собі гадаю, що панська річ — розказувати, а наша річ — робити. Млин, то й млин.

— Тільки-то, видиш, я би хотів, щоби будинок був немудрий, так собі, в дві цегли, без поверха, тільки вшир троха. То не буде такий звичайний паровий млин, як усе будують. Я найшов такого чоловіка, що тото все вигадав, і план зробив, і сам буде вести роботу. Ну, видиш, будовничий дуже носом крутив, як увидів той план. А ти розумієшся на тім, як що треба робити після плану?

— Та чому би ні? Як чоловік має під рукою рисунок і міру, то не велика штука.

— Так, так, звісно, що не велика штука, — сказав Леон. — Отож видиш, я не все буду міг надзирати за тим, що там робиться, в Бориславі, а будовничий так ту зо мною сперечався, що готов мені наробити якої саламахи і поставити не так, як у плані нарисовано. То я вже буду просити тебе, скоро що не так, дати мені знати.

Бенедьо стояв і дивувався на цілу тоту бесіду, що се за млин такий, що будовничий на нього носом крутить і що пан боїться, щоб часом не зробив не так, як у плані стоїть? І відки, приходить Леон звертатися до нього, щоб надзиравав над будовничим? Бенедьо на все те не міг найти в своїй голові відповіді і стояв перед Леоном, немов вагуючись.

— Не бійся, будь тільки щирий для мене в тім ділі, то, певно, не пожалуеш того. Доки буде будовання в Бориславі, доти будеш там, і то з платою не помічника, а цілого муляра. А потому — побачимо.

Бенедьо ще дужче здивувався. Відки нараз така щедрість у Леона? А втім, хто його знає, думалось йому далі, може, йому й на правду так до потреби приходиться, ну, то він і платить. Та й хіба ж се для нього велика річ? А для бідного помічника мулярського все-таки добродійство велике. Так роздумавши, Бенедьо рішився пристати на Леонову умову, ще й подякував йому за ласку.

— Ну, ну, не дякуй, — відповів Леон, — я не подяки від тебе потребую, а вірної услуги: як ся будеш добре справувати, то я тебе певно не забуду. А тепер іди і вибирайся якнайборше до Борислава, щоби-сь зараз завтра міг ставитися на місці, за Бориславом, над рікою.

І з тими словами Леон дав Бенедьові кілька ринських завдатку і пішов до свого покою. Бенедьо не сподівався на нині такого гарного для себе здобутку. Втішений, вернув він додому і розказав своїй старій матері о всім, що йому нині приключилося.

— Що діяти, мамко? — кінчив він своє оповідання. — Треба брати роботу там, де дають. Піду до Борислава.

— Та я ти, синку, й не відраджую, а тільки вважай, щоби-сь усе по правді жив і до недоброго ніколи руки не подав. Бо то з тим млином видаєсь мені щось та не

так. Бог його там знає, що собі той жидюга загадав, а ти дбай за свою душу.

— І мені самому якось воно видалося не так, як він говорив. А вже тото зовсім мені не сподобалося, що мені каже надзирати за будовничим. Правда й то, що будовничий циган та шахрай, але відки я, простий робітник, приходжу до того, щоб надзирати за паном?... Ну, а коли би-м щось і на правду побачив неладного, то й без его платні сказав би-м ему все. Будем нидіти, що буде.

Але коли Бенедьо зовсім уже зібрався в дорогу і став прощатися з матір'ю, то стара мати ні з сього ні з того почала плакати і, обнявши сина, довго не хотіла його пустити від себе.

— Але годі ж бо, мамко, годі, незадовго побачимося! — втішав її Бенедьо.

— Ой, так, так, добре тобі говорити! — відповіла мати плачучи. — Хіба ж ти не видиш, яка я стара? Мені леда день-година, та й жити годі. А як так виджу, що ти йдеш геть від мене, то мені здаєся, що вже тя ніколи не побачу.

— А най бог боронить! Мамко, що ви говорите!...

— Тото говорю, що ми серце каже. І так ми здаєся, що ти, синку, йдеш до того Борислава, як у яку западню, і що ліпше би було, якби-сь відніс жидові той завдаток і остався ту.

— Але ж, мамко моя, на чім ту оставатися, коли роботи нема? Я ж вам кажу, що як скоро би-й щось повидів недоброго, то наймя жид і цілого озолотить, я му й години довше при роботі не буду.

— Га, то йди, коли така твоя воля, я ти не бороню, і най тя господь благословить!

І стара мати зі слізьми випровадила свого сина в дорогу до Борислава, а коли вернулась відтак в свою цюпку і побачилась сама, вона довго-довго стояла з заломаними руками, а далі заридала:

— Синочку мій! Най тя бог благословить на добрій дорозі! Я вже, впевно, не ввиджуся з тобою?

Була неділя, коли Бенедьо вибрався в дорогу. В церкві святої Трійці, попри котру переходив, дяки гриміли хвалу божу. А напротив церкви, на нужденнім дрогобицькім бруку, попід муром, сиділи купами ріпники в просяклих нафтою сорочках та подертих кахтанах, ждучи, аж скінчиться хвала божа, щоб відтак рушити до Борислава. Деякі хрестилися та шептали «отченаші», другі дрімали на сонячній спеці, інші знов держали в руках десятикрейцарові хлібенята і цибулю і іли, кусаючи з цілого, некраяного хліба. Бенедьо не задержувався коло церкви, не дожидався кінця хвали божої. Бо хоть до Борислава з Дрогобича й не так-то далеко, усього милька невеличка, і хоть роботи шукати йому не було треба так, як більшій часті отих ріпників, то йому наговорили, що в Бориславі дуже тяжко знайти помешкання, а йому хотілося жити десь поблизьке «фабрики», при котрій мав робити: він по нещаснім ударі при закладинах чувся дуже слабий в ногах і знав, що по бориславськім непросихаючім болоті далеко ходити не зможе. Тому-то Бенедьо спішив до Борислава, щоби винайти собі хату, поки ще наплине багато робучого люду та позаймав всі закамарки. Але йому треба було наймати хату на довший час, хоть на місяць; найти таку хату було трудніше, бо в Бориславі найбільша часть усяких нор наймається перепливаючому люду на одну ніч, — се й найліпше виплачується жидам.

Але немало здивувався Бенедьо, коли, вийшовши за місто, побачив, що як далеко тяглася дорога, всюди по ній мріли купки ріпників, звільна поступаючи серед туманів порошу. Ті не ждали кінця хвали божої, а спішать, щоб залучити деяку роботу. Хліб видно у кожного в брудній полотняній торбі; у деяких з торби висувалися зелені пера молоді цибулі. Бенедьо зразу обминав ті купки і йшов сам. Але далі йому зробилося нудно і прикро йти самому. Сонце жарило запеклу вже й попукану землю. Хоть уже незадовго май кінчився, то збіжжя на полі ще нічим того не показувало. Вівси, ледве зійшовши, зав'яли без дощу і покупилися при землі. Озиме жито піднялося трохи від землі, але очевидячки залякало на пні і не колосилось, хоть саме на те була пора. Ярина ніяка ані бульба ще й не сходила: зашкарупіла і висувшена сонцем на кілька цалів вглиб земля не давала посадженому насінню ніякої вогкості. Сум збирав, коли було глянути на поле. Лиш одна кропива та гірчиця, підхопившись завчасу і пустивши глибше в землю свій веретинистий корінь, буяли та розросталися. А сонце все пекло та жарило; хмари, мов дрочачись з бідними рільниками, все надвечір збиралися на небі, а відтак, не пустивши і краплі дощу, розпливалися против ночі. По селах, через котрі проходили ріпники, стрічались люди, самі сумні та чорні, мов земля. Не чути було звичайних недільних сміхів та жартів по вигонах. Старші газди гляділи то на поле, то на небо, мов з яким докором, а відтак безрадно в розпуці опускали руки. А Бенедьо, весь облитий потом і присілий порохом, також з важкими думами в серці, минав ті бідні села, примираючі тепер в голоду на переднівку і

ждучі ще страшнішого переднівку на будуще.

— Обернися, господи, ласков свойов на мир християнський! — долітали до Бенедя важкі молитви селян майже з кожного обійстя. А небо гляділо на них аж полове, сонце пекло, мов нанято, а хмари, худі, біляві та прозірчасті, ліниво волоклися в заходу.

Прикро і нудно зробилось Бенедьові іти самому серед тої мізерії. Вів прилучився до одної громадки ріпників.

— А куди бог провадить? — питали вони Бенедя по звичайних привітаннях.

— Туди, куди й вас, — відповів Бенедьо.

— Ну, але ви не до ям?

— Та ні, я муляр.

— То, може, де буде що нового муруватися?

— А так, я вже наймлений. Ту ось той... Гаммершляг буде мурувати новий... — Бенедьо зап'явся. Він не вірив в Леонів паровий млин і вперед, але тепер, бесідуючи з ріпниками, почув мимоволі, що сказав би велику нісенітницю, коли б ім повів про паровий млин.

— ...нову нафтарню, — докінчив він.

— Ну, то богу дякувати, що буде хоть троха якої нової роботи, — сказав один ріпник. — Десь, і чоловік там деяк притулиться.

— Або що, при ямах нема робота? — спитав Бенедьо.

— Ей, чому би не було, — відповів ріпник і махнув рукою. — Та що нам з того, коли платять так, що й вижити годі. Адить, що народу йде, але тото, що ту видите, то де, хіба яка сота часть! Передновинок тяжкий, а ще й тепер, адить, кара божа! Май, а пече так, як в жнива, дожджу нема, — гадаєте, що не буде голод?... Ну, то де ж нарід дінеся? Хто ще троха чує в собі сили, то пхався сюда,

щоби щось заробити. Ну, а для жидів се празник. Робітника прибуло — зараз плати уривають. Дістодіто: роби за тільки, а не схочеш ти, зараз десять на твоє місце чекає. Та й гадаєте, що не чекає? Там як вийдете рано на улицу, як поглянете — що трави-зілля, тільки народу за роботою. То з половину понаймають, а решта або вертає додому голіруч, або отак перевалаяся день межи жидами: води винесе, дров врубає, абощо, аби кусник хліба або ложку страви дістати. Та й така біда в нашім Бориславі!

Всі ріпники, що йшли при купі, розгомонілися. Оповідання їх товариша про бориславську біду діткнуло всіх за боляче. Кожний найшов щось докинути, і перед Бенедьом нараз стала страшна картина людської нужди і притиску. Він віддавна привик був чути, що в Бориславі робота небезпечна, але зато платиться дуже добре. Правда, нужденний вид ріпників, що щонеділі сотками сиділи коло святої Трійці, казав йому догадуватись, що воно щось трохи не так з тим добрим зарібком, але ніколи він не мав нагоди докладно о тім вивідатись. Аж тепер нараз оповідання ріпників розкрило перед ним всю правду. Страшне, безвідрадне положення такої величезної купи народу вдарило його так сильно, що він ішов, мов оглушений, і ні про що інше не міг і подумати. «Чи ж се правда? Чи ж се може бути?» — запитував він сам себе. Правда, і він бачив біду на своїм віку, і він зазнав нужди та голоду, притиску, самоволі та безроботиці. Але все-таки до такої ступені опущення й пониження, про яке розказували ріпники, в місті ніякий ремісник не доходив. Ріпники розказували страшні події голодної смерті, самовбійства, рабунків. З їх оповідань Бенедьо побачив і те непривичне для нього діло, що в нужді одного робітника другі зовсім не туралися до нього, не підпомагали йому, а лишали на волю божу. Ріпники і про те розказували, як хорі їх товариші умирали, опущені і розточені червами, як не раз аж по кількох днях найдено умершого без людської помочі ріпника в яким-небудь відлюднім закамарку. Ті оповідання страшно вразили Бенедя. Він зріс і виховався в місті. Його отець був таким же помічником мулярським, як і він, — тож Бенедьо відмаленьку вжився і вбувся в відвічні перекази міських ремісників, з їх хоть лихо уладженим цеховим порядком, з їх хоть слабеньким намаганням до взаємної помочі, до тіснішого зв'язку всіх працюючих в однім ремеслі. Правда, за Бенедьових часів цехова встанова між дрогобицькими мулярами зовсім уже близька була окончного впайку. Майстри ще давніше розікрали були цехову касу, на котру складалися здавна порівно і майстри, й челядники, а котрою без ніякого нагляду ані обрахунку завідували майстри самі. Не було за що удержувати "господи", то єсть гостиниці, в котрій би в означені дні сходилась рада цехова і де би вписувався кожний потребуючий роботи челядник, а також і майстер, де би, отже, був немов ринок для найму челядників. Майстри перестали турбуватись про цехові діла, а тільки удержували ще докладно чергу, коли

котрий при врочистім обході мав нести стару цехову хоругву. Але замість того старого і передрухнілого зв'язку почав за Бенедьових часів проявлятися між дрогобицькими мулярами новий зв'язок, хоть ще й невиразно та хвилево. Влучаї слабості котрого челядника або помічника збирали прочі челядники, помічники та деякі бідніші майстри добровільні складки і давали хорому або його родині за допомогу тижнево через весь час його слабості. Так само давали вони за допомогу, хоть і меншу, для такого, котрий часом оставав без роботи, а рівночасно старалися розпитати і нараяти йому чи то роботу в своїм ремеслі, чи яке-небудь інше заняття. Правда, слабі се були початки взаємності, але вони удержувались і міцніли. З часом дійшло до того, що в разі потреби не деякі, а всі вже челядники платили правильно складки, між тим коли давніше ані о такій загальності, ані о правильнім плаченні не було й бесіди.

В таких міських ремісницьких переказах зріс Бенедьо. Вибувши термін і ставши челядником, а далі помічником мулярським, він дуже живо займався новим повстаючим зв'язком робітницької спільності і взаємності. Бідний і ще й слабовитий, він живо, як ніхто другий, почував потребу і такої спільності та взаємності і від самого початку свого челядництва не переставав намовляти та заохочувати своїх товаришів, щоби в разі потреби правильно платили те, що зобов'язуються платити, щоби обіцявали те тільки, що зможуть додержати, і раз обіцяваного додержували свято, так, щоби на слові робітника можна було полягати як на певній поруці. Все то були речі хоть для наших людей на словах не нові, але на ділі у нас дуже слабо практиковані, вимагаючі такого вишколення власної волі і власних забагів, що Бенедьо ще з кількома запопадливішими челядниками, котрі сю справу взяли собі дуже до серця, довгі літа мали досить праці, поки привчили людей до більшої точності та видержки.

Все те робилось між дрогобицькими мулярами, так сказати, на помацки. Вони не зносилися з ніякими робітниками з більших міст, хіба з мулярами з Стрия та Самбора, так само ні в чім не свідущими, як і вони. Вони не знали нічо про великий зріст робітницької спільності та взаємності в других краях, не знали про те, як робітники стають до купи та організуються до великої боротьби з багатирством та всякою кривдою народною, до боротьби за свій заробок, за забезпечення своїх жінок і дітей, своєї старості і своїх вдів та сиріт. Не знали дрогобицькі муляри й про великий зріст робітницької думки на заході Європи, ані про змагання робітників усіх країв до її осушення. Всього того вони не знали, а прецінь однакові обставини, однакова хвиля часу зробила те, що та сама думка, те саме змагання почало неясно проявлятися й між ними...

Бенедьо не раз в важких хвилях задумувався над долею робітника. Зроду утлий і хоровитий, він дуже був вразливий на всякий, хоть і чужий біль, на всяку кривду та неправду. Зганьбить майстер челядника не по правді, урве касієр робітникові кільканадцять центів з платні, нажене будовничий чоловіка з роботи без причини або за яке вразне слово — Бенедьові немовби хто ніж встромив в живе тіло. Він поблідне, зігнеться в дугу; лице, і без того сухе та довгообразе, ще більше протягнеться, і робить він свою роботу мовчки, але видно по нім, що радше б волів в землю заpastися, ніж на таке дивитись. Ось в таких-то хвилях задумувався Бенедьо над долею робітника. Кождий його окривдить, думалось йому, і добра е, ніхто йому за те нічого не скаже. Ось будовничий зіпхнув чоловіка з муру і налаяв щонайпоганшими словами, ще й в потилицю натовк і нагнав з роботи. А най-но би той чоловік обернувся та хоть раз ударив будовничого в потилицю? Сейчас би його і на поліцію, і в суд, і в Іванову хату. Але ті Бенедьові думки завсігди й зупинялися на тім суці, з котрого вийшли, — на старім і твердім суці суспільної нерівності між людьми. І хоть не раз він повторяв, як повторяють мільйони нашого люду: «Се так не повинно бути», — то прецінь ті слова не помагали йому розгадати круту загадку о причині тої нерівності і можності її усунути, але тільки немов обминали трудність.

Отак було й тепер. Мовчки йшов Бенедьо, слухаючи оповідань ріпників про погане бориславське життя. «Як же се так, — думалось йому, — що тільки тисяч народа день поза день терпить таку неволю, а ще другі тисячі раз у раз прибувають на такий самий празник? Самі собі псують. Правда, тим по селах ще гірше, бо хоть ніхто над ними не збиткуеся, ніхто їх так не обдирае, то зате голод. Господи, і як же помочи такій купі народу? Ніхто не в силі ім помочи!»

— А як же ви, — спитав враз Бенедьо ріпників, — не трібували деякого способу, щоби рятуватися?

— А який же може бути спосіб? — відповів ріпник простодушно. — Ту способу нема ніякого.

Бенедьо понурих голову. То само, до чого він додумався, ріпник висказав так рішуче, як найбільший певник. Значить, воно так і мусить бути, так бог дав. А може, спосіб е, тільки що вони або сліпі та не видять, або тільки лінивї, не шукають, а то найшли би і побачили б?

— Ну, а трібували ви робити складки між собою, щоби один других рятувати в біді, в слабості? — спитав Бенедьо.

Ріпники розреготались.

— Ну, кілька би там тих складок треба, щоби поратувати всіх бідуючих! Адже й так кождий там бідує.

— Ну, але один більше бідує, другий менше. Все ж таки мож би заратувати більше бідуючого, хорого, безробітного. От так, як у нас, мулярів, в місті.

— Е, що, у вас інша річ, а ту інша. Ту нарід — збиранина зо світу!

— А у нас хіба ні?

— Е, а все-таки, що у вас можна вдати, того у нас ніхто на світі не вдасть.

Ріпники не знали своєї сили і не вірили в неї. Бенедьо знов утих і почав роздумувати над їх словами. «Е, ні, — заключив він, — видно вже з того, що мусить бути якийсь спосіб на тоту нужду, тільки вони одні сліпі та й не найдуть, а другі ліниві та не шукають того способу!»

Між тим наші пішоходи лишили наліво Тустанівську дорогу, по котрій ішли досі, і звернули на півперечну стежку, що вела через річку і горбок до Борислава. Перебрівши річку і зійшовши поміж густим гложжям та ліщиною на її крутий, високий берег, вони вже й стали на версі горбка. Неподалік перед ними лежав Борислав, мов на тарелі. Невисокі під гонтям дома білілися до сонця, мов сріблява луска. Понад дахами де-не-де виднілися червоні, тонкі, а високі комини нафтарень, мов криваві пасмуги, сягаючі до неба. Далеко, на другім кінці Борислава, на горбі, стояла стара церковця під липами, і круг неї ще тислися останки давнього села.

Бенедьо хоть бував і вперед в Бориславі, але все тільки коротко. Він не знав тут місцевості. Тому-то він розповів ріпникам, де і на яким плацу казано йому ставати на роботу, і просив їх, щоби йому показали, де є той плац. Ріпники зараз догадалися того місця і показали його Бенедьові. Се була досить обширна рівнинка між високими берегами річки туй, перед входом до Борислава, трохи віддалік наліво від губицького гостинця. Хат близько було небагато, і Бенедьо, розставшись з ріпниками, рішивсь іти хата від хати і питати за помешканням. Але в перших хатах, до котрих зайшов і в котрих жили жиди, йому не хотіли

винаймити помешкання на довший час. Хати ті були низькі а дуже широкі, — очевидно, під їх дахами містилося багато закамарків для розміщення ріпників, а корисне положення їх на краю Борислава давало їм можливість бути пристановком для всіх свіжо або пізно прибуваючих.

Так пройшов Бенедьо задармо п'ять чи шість хат. Далі опинився на улиці перед старою маленькою хатиною і став, не знаючи, чи йти ї сюди питати місця, чи обминати сю будку а йти далі. Хатина була, як усі прочі, під гонтами, тільки що старі гонти понадгнивали і поросли зеленим мохом. До улиці виходило двоє віконцьят, котрі ледве трохи глипіли над землею; а ще з високо насипаної улиці просто проти них спливало з улиці болото, замулюючи стіну чимраз більше і вже ось-ось досягаючи здрухнілих варцабів. Перед хатиною була, як і перед другими, голотеча: ні городця, ні муравнику, як се водиться деінде. Аж по хвилі рішивсь Бенедьо не минати і сеї хати.

Дверці скрипнули, і Бенедьо ввійшов до малесеньких темних сінців, а відти до обіленої світлиці. Він здивувався, заставши тут не жидів, а старого ріпника і молодицю. Молодиця, около тридцяти літ, в білій сорочці з червоними застіжками, сиділа на лаві під вікном, оперши голову на лікоть, і плакала. Старий ріпник сидів насеред хати на низенькім стільчику, з люлькою в зубах, і, очевидно, потішав її. Коли Бенедьо ввійшов до хати, молодиця швидко обтерла сльози, а старий ріпник зачав кашляти і довбати люльку. Бенедьо поздоровив їх і запитав, чи не прийняли б його на довший час на мешкання. Ріпник і молодиця глянули по собі і хвилю мовчали. Далі відозвався ріпник:

Конец ознакомительного фрагмента.

Купить: <https://tn.knigapoisk.com/ru/ivan-franko/borislav-sm-t-sya>

Текст предоставлен ООО «ИТ»

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию: [Купить](#)